

**XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
SANAYİLEŞME GAYRETLERİ**

Burak Karaaslan

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Gürsoy Şahin

Haziran 2017

AFYONKARAHİSAR

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI
DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME GAYRETLERİ**

Hazırlayan
Burak Karaaslan

Danışman
Doç. Dr. Gürsoy Şahin

AFYONKARAHİRSAR 2017

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans için sunduğum “XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME GAYRETLERİ” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2017

Burak Karaaslan

İmza

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTÜTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Gürsoy Şahin

.....

Jüri Üyeleri:

.....

Jüri Üyeleri

.....

Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Burak Karaaslan'ın, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşme Gayretleri (1830-1860)" başlıklı tezi .../.../..... tarihinde, saat“da Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

ÖZET

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME GAYRETLERİ

Burak KARAASLAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Haziran 2017

Danışman: Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Osmanlı Devleti 19. yüzyıldan itibaren sanayileşme teşebbüslerine girişmiştir. Bu sanayileşme süreci bir anda ortaya çıkmadı. Tam aksine yaklaşık bir asır boyunca Avrupa'daki gelişmelerin yakından takip edilmesine ve bunun sonucunda Avrupa'daki teknik gelişmelerin Osmanlı'da uygulanmasına çalışıldı. 1830 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki örneklerine benzer modern sanayi tesisleri kurulmaya başlandı. Bu tesisler kuruluşlarından kısa bir süre sonra üretim konusunda olumlu sonuçlar vermeye başladı. Bu tez çalışması Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sürecinin nasıl ortaya çıktığını, fikri alt yapısını, klasik dönem anlayışındaki değişimlerin Tanzimat ile birlikte nasıl bir biçim aldığı ve değişimin sanayileşmeye ne tür katkılar sağladığını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, Osmanlı Sanayileşmesi, Fabrikalar, Tanzimat.

ABSTRACT

INDUSTRIALIZATION EFFORTS OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE MIDDLE OF 19TH CENTURY

Burak KARAASLAN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of HISTORY**

JUNE 2017

Advisor: Assoc. Prof. Gürsoy Şahin

The Ottoman Empire onwards industrialization enterprises from since 19th century. This industrialization process suddenly didn't occur. On the contrary a century closely followed the developments in Europe and consequently the technical developments in Europe were applied in the Ottoman Empire. Production facilities similar to those in Europe began to be established since 1830 in the Ottoman Empire. Shortly after the establishment of this facilities began to bring to successful conclusions. This thesis study deals with how the process of industrialization period in the Ottoman Empire, the idea of intellectual infrastructure, the changes in the classical era understanding with Tanzimat and the sort of contribute this change provides to industrialization.

Key Words: Industrial Revolution, Ottoman Industrialization, Factories, Tanzimat.

ÖNSÖZ

Bu çalışma 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen sanayileşme gayretlerinin gelişim sürecini, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayileşme sürecine etkilerini, devletin sanayileşme sürecindeki birikimini ve gelişim sürecinde gerçekleşen bazı faaliyetleri, özellikle modernleşme fikrini savunan kişiler çerçevesinde ele almaktadır.

18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu teknolojik gelişmeye kayıtsız kalmayan Osmanlı devlet adamları yenilikleri devlet içinde uygulamak için gerekli teknolojiyi Osmanlı ülkesine getirmiş ve bir takım sanayi tesislerinin kurulması bu döneme ayrı bir önem kazandırmıştır.

Bu tezin amacı; Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile başlayan modernleşme gayretlerinin ve Avrupa teknolojisinin Osmanlı Devleti'ne aktarılma sürecinin nasıl gerçekleştiği, Osmanlı devlet adamlarında gerçekleşen fikri dönüşümü ve modernleşme birikiminin 19. yüzyılda kendisini birçok sanayi tesisi üzerinde nasıl ortaya çıkardığı konusunu ele almaktır.

Bu tez çalışması giriş ve sonuç dışında dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Sanayi Devrimi konusu ele alınmıştır. Tezin ikinci bölümünde Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sürecinin başlatılması konusunda büyük gayretleri olan ve klasik dönem Osmanlı bürokrasisinden farklı bir dünya görüşüne sahip bürokratların iş başına gelmesi ve Osmanlıların 18. yüzyıldan itibaren modernleşme adına yapmış oldukları birçok yenileşme faaliyetleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen iktisadi dönüşüm ele alınmıştır. Tezin dördüncü bölümünde ise kurulan bazı büyük sanayi tesislerinin Osmanlı sanayileşmesi içindeki yeri ve faaliyetleri ortaya konulmuştur.

Tez çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunun yanında dönemin olaylarının ele alındığı kronikler incelenerek tez konusu geliştirilmeye çalışılmıştır. Yine dönemin gazete ve dergilerinde yer alan haberler incelenmiş ve bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca

birçok kitap, makale ve tez incelenmiş ve bu eserlerden maksimum verim elde edilerek yararlanılmaya çalışılmıştır.

Tez çalışması boyunca benden yardımlarını esirgemeyen her türlü bilgi ve tecrübesini benimle paylaşarak tez çalışmasının ortaya çıkmasına katkı sağlayan ve en önemlisi her zaman hoşgörüsü ile çalışma azmimi en yüksek seviyede tutmanı sağlayan çok saygıdeğer hocam Doç. Dr. Gürsoy Şahin'e en içten dileklerle teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanında tez çalışmasında Osmanlıca metinler konusunda yardımlarını benden esirgemeyen Halil Durkan'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Milli Kütüphane çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür ederim.

Burak KARAASLAN

2017

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	I
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTÜTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLolar LİSTESİ	IX
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAŞANAN GELİŞMELER

1.SANAYİ DEVRİMİ'NİN TANIMI VE NEDENLERİ.....	3
2.SANAYİ DEVRİMİ'NİN ZAMANI.....	7
3.SANAYİ DEVRİMİ'NİN İNGİLTERE'DE ORTAYA ÇIKMASININ NEDENLERİ 9	
4.TEKNOLOJİK GELİŞMELER.....	11

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE BÜROKRATİK DEĞİŞİM VE BATILILAŞMA HAREKETLERİ

1.KLASİK DÖNEM OSMANLI BÜROKRASİSİNİN YAPISI.....	20
2.TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BÜROKRATİK DEĞİŞİM VE GELİŞMELER 22	
3.OSMANLI DEVLETİ'NDE İLK BATILILAŞMA HAREKETLERİ	31
3.1.III. AHMED DÖNEMİ: LALE DEVRİ 1718-1730	31
3.2.III. SELİM DÖNEMİ: NİZAM-I CEDİD HAREKETİ.....	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME SÜRECİ

1. 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ YAPI.....	48
1.1.KAPİTÜLASYONLAR (AHİDNAME)	52
1.2.AYANLIK MÜESSESESİ	55
1.3.BALTALİMANI (SERBEST TİCARET) SÖZLEŞMESİ (16 AĞUSTOS 1838)	57
2.TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI SANAYİLEŞME SÜRECİNDEKİ GELİŞMELER.....	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE KURULAN FABRİKALAR

1.FESHANE-İ AMİRE'NİN KURULMASI (1830) VE FAALİYETLERİ	67
2.İZMİT ÇUHA FABRİKASI'NIN KURULMASI (1843) VE FAALİYETLERİ	74
3.HEREKE FABRİKA-İ HÜMAYUN'UN KURULMASI (1845) VE FAALİYETLERİ	78
4.ZEYTİNBURNU DEMİR FABRİKASI'NIN KURULMASI (1843) VE FAALİYETLERİ	84
SONUÇ.....	88
BİBLİYOGRAFYA	88
EKLER	108

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Sanayi Devrimi Dinamikleri.....	6
Tablo 2: Buhar Gücünün Tarihsel Gelişimi (1642-1845).....	14
Tablo 3: 19. Yüzyılda Çeşitli Ülkelerde Toplam Buhar Makinesi Adedi.....	16
Tablo 4: Pamuk İpliğinde Teknik İlerleme (1780-1830).....	18
Tablo 5: III. Ahmed döneminde Kurulan Fabrikalar (1703-1730).....	36
Tablo 6: III. Selim Dönemi'nde Kurulan Fabrikalar (1789-1808).....	47
Tablo 7: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Feshane Fabrikasının Bazı Çalışanları.....	73
Tablo 8: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Çuha Fabrikasının Bazı Çalışanlar.....	78
Tablo 9: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Hereke Fabrikasının Bazı Çalışanları.....	83
Tablo 10: Zeytinburnu Demir Fabrikası İzabe Fırını Maaş ve Ücretleri.....	87

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen Tez
A.MKT. MVL	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT. NZD	: Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
A.MKTM. MHM	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
BEO	: Babıali Evrak Odası Evrakı
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.DRB	: Cevdet Darphane
C.İKTS	: Cevdet İktisad
çev.	: Çeviren
D.DRB. İ.	: Bab-1 Defteri-İradeler
DH. MKT	: Dâhiliye-Mektubi Kalemî
DH. SAİD. d	: Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Komisyonu Defterleri
E.T	: Erişim Tarihi
ed.	: Editör
HAT	: Hatt-ı Hümayun
haz.	: Hazırlayan
HH. SAİD. d	: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri
HH. SAİD. MEM	: Hazine-i Hassa Sicil-i Ahval İdaresi Belgeleri
HR. SFR.3	: Hariciye-Londra Sefareti

IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi
İ.DH	: İrade-Dâhiliye
İ.MSM	: İrade- Mesail-İ Mùhimme
İ.MVL	: İrade-Meclis-İ Vala
İ.TPH	: İrade-Tophane-İ Amire
İİBF	: İktisadi İdari Bilimler Fakùltesi
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	: Milli Eēitim Bakanlıēı
MV	: Meclisi Vukela Mazbataları
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Tùrk Tarih Kurumu
Üni.	: Üniversite
Y.MTV	: Yıldız Mùtenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.MYD.	: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-1 Harbiye Dairesi
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Avrupa’da 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan coğrafi keşifler ile birlikte, gittikleri ülkelerdeki zenginlikleri kendi ülkelerine aktaran ve buradan elde etmiş oldukları değerli madenler ile birlikte bir takım ticari faaliyetler içerisinde bulunan yeni bir burjuvazi sınıfı meydana gelmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan Sanayi Devrimi, küçük işletmeciliğin büyük fabrikalar çatısı altında toplanarak üretim miktarlarında büyük artışların yaşandığı ve makineli üretime geçişi ifade etmektedir. 18. yüzyılın ortalarında başlayan bu hareket kısa zamanda tüm Avrupa’nın çehresini değiştirmiş ve tarımdan sanayiye geçişte önemli bir rol oynamıştır.

Buna karşılık Osmanlı Devleti 19.yüzyıla kadar önemli bir tarım ülkesi olmuştur. Devletin 11 milyonluk nüfusunun önemli bir kesimi geçimini tarım ile sağlamıştır. Ayrıca devletin nüfusunun yaklaşık %75-80’i kırsal kesimde ikamet etmiştir. Tarım, Osmanlı Devleti’nin gayrisafi milli hasılasının %48’ini, Anadolu coğrafyasında ise %55’ini meydana getirmekte idi. Bunların yanında devletin toplamış olduğu vergiler de büyük ölçüde kırsal kesimde yaşayan halktan karşılanmıştır¹. Halktan alınan öşür² ve ağnam³ vergileri, Osmanlı vergi kalemlerinin %33-44’ünü meydana getirmiştir.

Bunun yanında Osmanlı Devleti’nin klasik dönemdeki en önemli mali kurumu olarak ifade edebileceğimiz tımar sisteminin kaynağı da toprağa dayalı bir şekilde gelişmiştir. Devlet mülkiyeti altındaki topraklarda köylü üreticilerden toplanan vergiler sayesinde hem ekonomik olarak gelir elde edilmiş, hem de devletin ayakta kalmasını sağlayan ordunun sipahilerinin ücretlerinin tımar sistemiyle karşılanması sağlanmıştır. Bu sistem ile elde edilen gelirler mali ve askeri açıdan devletin finansmanının karşılanmasında en önemli yeri teşkil etmiştir⁴.

16.yüzyıldan itibaren tımar sisteminde başlayan bozulmalar sonucunda Anadolu’da ortaya çıkan isyanlar neticesinde merkezi otoritede zayıflama ve

¹ Donald Quataert, “Osmanlı Devleti’nde Tarımsal Gelişme”, çev. Ahmed Günlük, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C:6, İstanbul 1985, s.1556.

² Öşür: Toprağı işleyen ve üretimin sahibi olan köylünün, toprak kirası veya vergisi adı altında tımarlı sipahiye ödemiş olduğu bir çeşit vergi türüdür. Ahmed Tabakoğlu, “Öşür”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:34, s.101.

³ Ağnam: Osmanlı Devleti’nde küçükbaş hayvandan alınan bir vergi türüdür. Feridun Emecen, “Ağnam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:1, s.478.

⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007, s.4.

isyanlara karşı koyamama baş göstermiştir. Bunun neticesinde ortaya çıkan mahalli güçler isyanları daha da körükleyerek merkezi otoritenin gücünün daha fazla zayıflamasına sebebiyet vermiştir. İmparatorluk, isyanlar ve mali sıkıntılar yüzünden uzun müddet Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramamıştır. Ancak 19. yüzyıl itibariyle merkezi otoritenin tekrar güçlenmesi sonucunda Avrupa'daki sanayileşme tecrübesinin Osmanlılara aktarılması gündeme gelmiştir.

Bu problemlerin yanında Osmanlı Devleti'nde sanayileşme teşebbüslerine geç kalınmasının başka sebepleri de söz konusu olmuştur. Avrupa'dakine benzer bir şekilde hür teşebbüsün ortaya çıkmamasının en önemli sebebi kişilerin elinde servet birikiminin oluşmamasıdır. Osmanlılar bu tip servet birikimlerinin önüne geçmek için her türlü tedbiri almıştır. Zira merkezi otorite kendisine rakip olabilecek başka hiçbir zümreye yaşam hakkı tanımamıştır. Bununla birlikte 19. yüzyıl öncesi her türlü sanayi faaliyeti özel teşebbüsün alanı iken 19. yüzyıldan itibaren devlet, ekonomik hayatta olabildiğince müdahil olmaya başlamıştır. Bu da geliştirilecek olan sanayileşme teşebbüslerinin devletin kontrolünde oluşmasına ve sınırlı kalmasına sebebiyet verecektir.

19.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde tarım üretimi yanında sanayileşmenin de ortaya çıkması Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi'ne kayıtsız kalınamayacağına artık apaçık bir şekilde anlaşılması ve bunun sonucunda bu gelişmelerin derhal devlet içerisinde hayata geçirilmesi sürecini meydana getirmiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması sonucunda ilk defa büyük bir sanayileşme hamlesi söz konusu olmuştur. Bu ilk girişim temelde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan Feshane-i Amire'dir. Ancak daha sonraki gelişmeler sanayileşme yolunda daha fazla gayretler gösterildiğini ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI ve YAŞANAN GELİŞMELER

1. Sanayi Devrimi'nin Tanımı ve Nedenleri

15. yüzyılda Coğrafi Keşiflerin başlamasıyla birlikte keşiflere katılan ülkeler gittikleri yerlerde bir takım ticari faaliyetlere girişmişlerdir. Buldukları ülkelerin dışında yaptıkları girişimler sayesinde zenginleşen tüccarlar feodal aristokratların yanında ayrı bir grubu, yani burjuvaziyi oluşturmaya başlamıştır. Finansal imkânların artmasıyla birlikte artık bireysel ve küçük işletmelerin yerine büyük manifaktür atölyeler kurulmaya başlamıştır. Yeni doğan burjuvazi ile feodal aristokratların ekonomik gücü çelişmeye başlamıştır. Bunun sonucunda da önce 16. yüzyılda İngiltere'de daha sonra 17. yüzyılda ise Hollanda'da ayaklanmalar görülmüştür. Avrupa'da başlayan ekonomik süreç daha sonra değişim ve dönüşümlerin başlamasını sağlamış bunun sonucunda da Sanayi Devrimi meydana gelmiştir⁵.

İnsan ve hayvan gücüne dayalı üretimden makineli üretime geçişi temsil eden Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda özellikle İngiltere'de ortaya çıkmış ve daha sonra tüm alanlara yayılarak gelişme göstermiştir. Makineli üretime geçiş ile birlikte üretimin şekil ve miktarında da önemli bir artış meydana gelmiştir⁶. Modern iktisat tarihçileri tarafından insanlığın ikinci büyük dönüm noktası olarak adlandırılan Sanayi Devrimi, Avrupa'da 1750-1830 yılları arasında İngiltere'de meydana gelmiştir. Devrim yalnız teknik bir yenilik olarak ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda toplumların hayatlarını değiştiren ve küresel etkileri olan bir değişimin yaşanmasını sağlamıştır⁷.

18. yüzyıl Avrupa'nın tüm dünyada söz sahibi olduğu bir yüzyıl olmuştur. Ancak kurmuş oldukları üstünlük kendini henüz her alanda gösterememiştir. Sömürgecilik faaliyetleri sayesinde Avrupa devletleri üstünlüklerini her alana taşımak için önemli kazanımlar elde etmeye başlamışlardır. Bu kazanımları 19. yüzyıla gelindiğinde endüstriyel anlamda gerçekleştirmiş oldukları bir takım

⁵ Nazif Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, Filiz Yay., İstanbul 1995, s.10-11.

⁶ A. Mesut Küçükkalay, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, S.2, 1997, s.52.

⁷ Osman Yalçın, "Son Bin Yılda Doğu ve Batı Medeniyetlerinin İktisadi Yapılarının Değişimi Üzerine Bir Deneme", *The Journal Academic Social Science Studies*, C:5, S:5, 2012, s.291.

faaliyetler sayesinde pekiştirmiş ve bunun sonucunda da ekonomik açıdan büyük mesafeler kat ederek tüm dünyadaki üstünlüğünü ortaya koymuştur⁸.

Sanayi Devrimi süreci çok büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Öyle ki tarım, demir ya da tekerleğin icadından sonra insanlık tarihinin kaderini değiştiren en önemli unsur haline gelmiştir. Avrupa’da başlayan sanayileşme sürecinde, takriben 150 sene içerisinde köylüler ve zanaatkârlar makine yapar ve muhasebe tutar hale gelmişlerdir⁹.

Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkmasıyla birlikte dünyada ilk defa nüfus artışı ve hayat standartlarının yükselmesi meydana gelmiştir. İngiltere’de başlayan hareket kısa zaman içerisinde çok fazla insanın mal ve hizmetlere kavuşmasına olanak tanımıştır. Sanayi Devrimi bu sebepten dolayı nüfus artışının ekonomik büyümeyi engellemediği tek başarılı örneği sergilemiştir. Bu özelliği onu ekonomik bir büyüme örneği olarak ortaya koymuştur¹⁰.

Sanayi Devrimi, insanın dünyayı değiştirebilmesi ve bir takım teknik gelişmeler sayesinde yeniden şekillendirmesinin öyküsü olmuştur. Bu sebeple bir kaynakta; *“Dağları yerinden oynatan tabiat kuvvetleri sükûnet bulduğundan beri hiçbir kuvvet dünyamızın yüzünü endüstri çağının tekniği kadar kuvvetle şekillendirmemiştir.”* şeklinde ifade edilmiştir¹¹.

Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkışı hakkında iktisat tarihçileri farklı açıklamalar ortaya koymuştur. Bazıları devrimi tek bir nedene bağlayarak açıklarken bazıları ise birçok unsurun bir araya gelmesiyle birlikte oluştuğunu savunmuşlardır. Bu açıklamaları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

- Sermaye oranında sağlanan artışı, Sanayi Devrimi’nin nedeni olarak ortaya süren iktisat tarihçileri bu artışın ya düşük faiz oranlarından kaynaklandığını ya da kar enflasyonuna bağlamışlardır.

⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih*, İmge Yay., Ankara 1998, s.186.

⁹ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yay., İstanbul 2010, s.443.

¹⁰ Tefik Güran, *İktisat Tarihi*, Acar Yay., İstanbul 1999, s.113.

¹¹ Tefik Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler*, Lotus Yay., Ankara 2006, s.50.

- Teknolojik gelişmelerin meydana getirmiş olduğu bilgi birikimi kendisini icat edilecek olan makineler üzerinde göstermiş, bu sayede hızlı bir makineleşme dönemi başlamıştır¹².
- Serbest ekonominin gelişmesi ile birlikte girişimciler ve servet avcıları akılcı yollar geliştirmeye başlamışlardır. Dini ve felsefi düşüncelerinde meydana gelen değişiklikler sayesinde artık insanlar hür düşünebilmişler ve buna göre teşebbüslerde bulunmuşlardır¹³.

Bunların yanında Max Weber, sanayileşmeyi ortaya çıkaran sebeplere bir de Protestan ahlakını eklemiştir. Protestanlığın kendi inananlarına aşıladığı fikir, çalışma ve biriktirme duygusu etkili olmuştur. Bedensel zevk ve dünyevi mallara bağlılığa karşı, akılcı ve yararlı kazanç tavsiye edilmiştir. Kazanılanın tüketilerek kullanılmasına engel olunmuş, bu sayede sanayileşmenin ortaya çıkmasında en etkili durumda olan sermaye birikiminin elde edilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte Protestan inancını benimseyen burjuvazinin sermayesini yatırıma aktarması ve yatırımdan elde ettiğini tekrardan yatırıma aktarması da sermayenin hızla artmasına sebep olmuştur¹⁴.

W.W. Rostow, Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışı konusunda daha farklı görüşlere sahiptir. Rostow'a göre Çin'de, Hindistan'da, Antik Yunan'da ve Roma'da da bazı buluşlar olmasına rağmen böyle bir devrimin ortaya çıkmama sebebi evren üzerinde egemenlik kurma düşüncesinin oluşması, bilim adamları ve mucitler arasındaki ilişki ve bilim adamlarının, mucitlerin ve iş adamlarının Birmingham ve Manchester gibi şehirlerdeki derneklerde toplanmasıydı¹⁵. Bu derneklerin en önemlisi ise 1662 yılında kurulan Royal Society of London¹⁶ olmuştur.

¹² Rönesans'tan sonra devrin en parlak isimleri kendilerini bilimsel araştırmaların içine sokmuşlardır. Bu araştırmacılar bir yandan doğanın hâkimiyeti diğer yandan da makine icat etme konusunda önemli çalışmalar içine girmişlerdir. Descartes, Pascal, Newton, Bacon, Galileo gibi önemli araştırmacılar bu dönemin en tanınmış simaları olmuşlardır. Bunun için bk. Jean Maillet, *Başlangıçtan 18. Yüzyıla Ekonomi Tarihi*, çev. Ertuğrul Tokdemir-Mehmet Bolak, İ.T.Ü. Yay., İstanbul 1989, s.235.

¹³ Necati Aydın, *Türk ve Avrupa İnsanının Ekonomik Mücadele Tarihi*, Pandora Yay., İstanbul 1999, s.136.

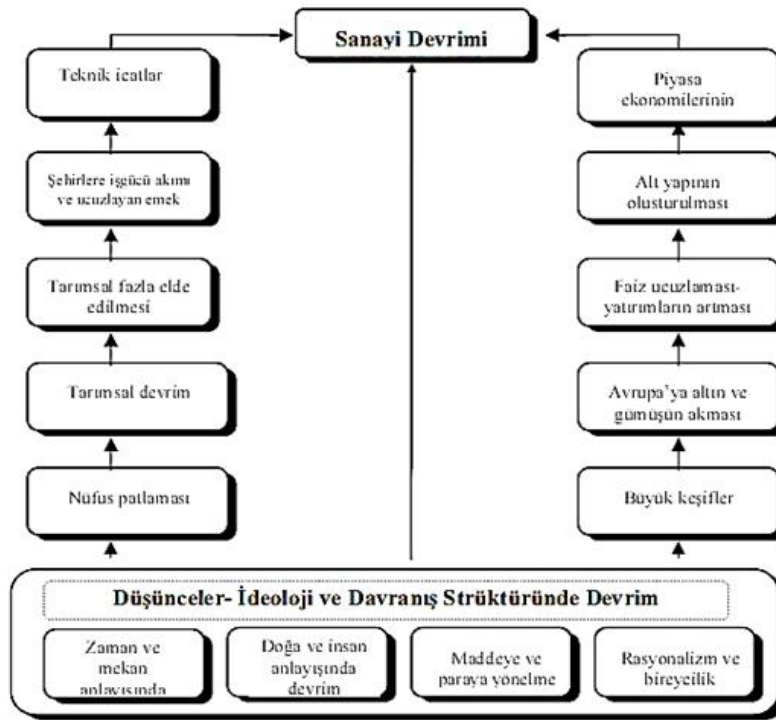
¹⁴ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., Ankara 1999, s.140.

¹⁵ W.W. Rostow, "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı", çev. Cengiz Arın, *İstanbul Üni. İktisat Fakültesi Dergisi*, C:30, S:1-4, 1971, s.261.

¹⁶ Royal Society of London (Kraliyet Bilim Derneği) 1660 yılında kurulmuş ve 1662 yılında resmîyet kazanmıştır. Francis Bacon önderliğinde ve dönemin en önemli bilim adamlarının katkılarıyla kurulmuş olan bu derneğin temelleri Oxford Üniversitesi'ne bağlı Gresham Koleji'ne dayanmaktadır. Kurulduğu ilk yıllarda teknoloji alanındaki çabaları, icatları desteklemiştir. Bu dernek İngiltere'de bilimsel faaliyetlerin gelişmesine öncülük etmiştir. Bugün hala varlığını sürdürmektedir. Ayrıntı için bkz. J.D. Bernal, *Modern Çağ Öncesi Fizik*, çev. Deniz Yurtören, TÜBİTAK, Ankara 1995, s.216 vd.

E.J. Hobsbawm, İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi’nin tarihsel rastlantılarla açıklanmasını reddetmiştir. Hobsbawm, 15. ve 16. yüzyıllarda meydana gelen Coğrafi Keşiflerin ve 17. yüzyılda gerçekleşen bilimsel devrimin Sanayi Devrimi’nin yegâne nedeni olarak gösterilemeyeceğini vurgulamıştır. Bunların hiçbirinin 18. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeleri açıklayamayacağını söylemektedir¹⁷. Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkış sürecinde etki ve katkısı olan faktörler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1: Sanayi Devrimi Dinamikleri

Kaynak: Beşir Hamitoğulları, *Çağdaş İktisadi Sistemler*, Savaş Yay., Ankara 1986, s.163.

Sanayi Devrimi’ni bir anda meydana gelmiş bir takım teknolojik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmış sosyal ve ekonomik değişimler olarak ortaya koymak yanlıştır. Bu olayın meydana gelmesini sağlayan teknolojik gelişmelerin tümü geçmişten gelen bilgi birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır¹⁸.

¹⁷ E.J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*. çev. Abdullah. Ersoy, Dost Kitapevi Yay., Ankara 1998, s.35.

¹⁸ Hamitoğulları, *a.g.e.*, s.152.

Berthold Schwarz'ın 1300 senesinde barutu bulması ile 15. yüzyılda derebeylerin gücü zayıflamış ve merkezi krallıkların gücü artmıştır. Bunun sonucunda da şehir ekonomilerinin milli birer ekonomi halini alması kolaylaşmıştır. Gutenberg'in 1445'te matbaayı icadı ile başlayan süreç 1450 senesinde İncil'in basılması ile devam etmiştir. Bu durum kilisenin insanlar üzerindeki etkisinin azalması ve daha hür düşünme yolunda önemli mesafeler kat edilmesini sağlamıştır. 1510 yılında P. Heinler'in cep saatini bulması, yol ölçme aletlerinin keşfi ve dalgıç kıyafetlerinin bulunması da yeni bölgelerin keşfedilmesini kolaylaştırmıştır¹⁹.

Coğrafi Keşiflerin başlamasıyla birlikte Avrupa'da ekonomik açıdan güçlü hale gelen burjuvazi ticaretten elde ettiği geliri sanayileşme yatırımları için harcamıştır. Keşifler sonucunda keşfedilen topraklarda bulunan altın, gümüş gibi değerli madenlerin Avrupa'ya getirilmesi büyük zenginlik yaratmış bu sayede gittikleri coğrafyalarda büyük sömürgecilik faaliyetlerinde bulunmuşlardır²⁰.

18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Sanayi Devrimi, İngiltere'de başlamış kısa süre içerisinde çok çabuk bir şekilde Avrupa'dan dünyaya yayılmıştır. 1850 yılına gelindiğinde Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Almanya ve Fransa'ya girmiş, 1900 yılında ise İsveç, Kuzey İtalya ve Rusya'ya ulaşmıştır. Çin'den ziraat devrimini almakta geciken Japonya, 20. yüzyılın başında Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ilk Asya ülkesi olmuştur. Devrim 1950 yılından sonra Çin, Güney Amerika, Hindistan ve Afrika'ya yayılmıştır²¹.

2. Sanayi Devrimi'nin Zamanı

İngiltere'de başlayan sanayileşme tecrübesini inkılap kavramı çerçevesinde ele alan ilk iktisat tarihçisi Arnold J. Toynbee olmuştur. Daha önce birçok kez kimi yazarlar tarafından kullanılmasına rağmen "Sanayi Devrimi" kavramı Arnold Toynbee tarafından "İngiltere'de Sanayi Devrimi Üzerine Dersler" başlığıyla 1884'te yayımlanan kitabında ifade edilmiştir. Toynbee'ye göre 1750 yılından başlayarak

¹⁹ Erol Zeytinoğlu, *Ekonomik Doktrinler*, Nihat Sayar Vakfı Yay., İstanbul 1980, s.50.

²⁰ Gamze Aslan Yaşar, "Ortaçağdan Günümüze Modernite: Doğuşu ve Doğası", *Adıyaman Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:7, Aralık 2011, s.20.

²¹ Carlo M. Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, çev. M.S. Sezgin, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s.18.

İngiliz ekonomisinde büyük bir değişim başlamış ve 1850 yılına doğru gerçekleşen değişim hızlı bir sanayileşme süreciyle devam etmiştir²².

Toynbee'nin önerdiği tarihlere daha sonra pek çok iktisat tarihçisi karşı çıkmıştır. 1850'lerde sanayileşmenin yalnızca pamuklu dokuma ve demir sanayileriyle sınırlı olduğu, makineleşmenin ve fabrikalaşma sisteminin diğer alanlara yayılmasıyla birlikte genel bir sanayileşmenin daha ileri tarihlerde ortaya çıktığı ileri sürülmüştür²³. 1776, 1789 ve 1917 yıllarında gerçekleşen devrimlere bakıldığı zaman Sanayi Devrimi kademeli olarak gelişen bir süreçtir ve yalnızca belirli imalat alanlarında ve belirli üretim araçlarını etkilemiştir. Devrim ilk süreçte tüm bir ülkeyi değil yalnızca belli bir bölgeyi etkilemiştir²⁴.

Buna karşılık W.W Rostow, Sanayi Devrimi konusunda Toynbee ile aynı görüşleri paylaşmıştır. Rostow, Sanayi Devrimi'ni uzun bir süreçten çok, ani ve hızlı bir değişme olarak görmüş ve devrimi 1783-1802 yılları gibi çok kısa bir dönem içine sıkıştıran bir teori geliştirmiştir²⁵. Rostow bu konu hakkında şöyle düşünmektedir:

“Bir ekonomide kendi kendini destekleyen gerçek bir gelişme yoluna girilmeden öncede görülebilen gayet düzgün iktisadi ilerlemelerle bizim harekete geçme dediğimiz olay arasında fark vardır. Örneğin 1750-1783 arasındaki İngiliz iktisadi gelişmesi, Rusya'da 1861-1890 arasındaki gelişmeyi ve Kanada'da 1868-1890 arasındaki iktisadi gelişmeyi ele alalım. Bu gibi devrelerde son derece önemli hatta kesin bir gelişme vardır. Fakat bu gelişme öncesi evreleri daha sonraki gelişme öncesi evreleri daha sonraki gelişme için esas olmakla beraber, bu değişmelerin çapı ve hızı ekonomiyi kökten değiştirmeye ve bazı hallerde nüfus artışını geçerek fert başına gelirdede artış sağlamaya yeterli olmaz²⁶.”

Rostow ekonomik gelişme safhalarını ele aldığı modelinde dönemi, İngiliz ekonomisinin sürekli büyüme için kalkışa geçtiği, kesin başarı kazandığı ve ekonomik gelişmeye doğru geri dönülmez bir değişimin başladığı bir zaman olarak tanımlamıştır²⁷.

E.J. Hobsbawm, Sanayi Devrimi'nin zamanı konusunda 1780 yılını başlangıç olarak göstermiştir. Hobsbawm eski tarihçilerin büyük bir kısmının Sanayi

²² Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2009, s.193.

²³ Küçükkalay, *a.g.m.*, s.54.

²⁴ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1989, s.187.

²⁵ Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1991, s.202.

²⁶ W.W. Rostow, *İktisadi Gelişmelerin Merhaleleri*, çev. Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul 1980, s.36-37.

²⁷ Rostow, *İktisadi Gelişmelerin Merhaleleri*, s.37.

Devrimi'nin başlangıcını 1760'larda göstermek istediğini fakat ilgili bütün istatistikî bilgilerin kalkışa zemin hazırlayan ani, keskin ve neredeyse dikine yaşanan yükselişin 1780'lerde ortaya çıktığını söylemiştir. Hobsbawm'a göre eğer devrimin ortaya çıkışı 1780 olarak ele alınırsa, 1840'larda İngiltere'de ağır sanayinin kurulması ve demiryollarının yapımıyla bittiğini söylemekte de hiçbir sakınca olmadığını ifade etmiştir²⁸.

3. Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de Ortaya Çıkmasının Nedenleri

İngiltere'nin, Sanayi Devrimi'nin başlamasında mekân olarak öne çıkması birçok özelliğin bu ülkede gelişip meydana gelmesi ile mümkün olmuştur. 18. yüzyılda İngilizleri diğer Avrupa devletlerinden ayıran belli başlı özellikleri vardır. Sermaye bakımından diğer ülkeler ile karşılaştırıldığı zaman İngiliz sermayesi diğer ülkeler üzerinde üstünlük göstermiş ve cesur girişimciler sayesinde önemli yatırımların yapılması sağlanmıştır. Ayrıca İngiltere'de gerçekleşen tarım devrimi, Sanayi Devrimi'nin altyapısını hazırlamıştır²⁹. Diğer özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Modern endüstrinin oluşmasında etkili olan iki unsur, kömür ve demir madenleri açısından İngiltere zengin bir ülkeydi. Kömür ve demir madenleri hem birbirlerine yakın hem de denize yakındı. Bu durum ulaşım giderlerinin düşük olmasını sağlamış, girişimcilerin işini kolaylaştırmıştır³⁰.
- İngilizlere üstünlük sağlayan bir başka hususda ticaret serbestliğinin yerleşmiş olmasıydı. Avrupa'da iç pazarlar gümrük duvarları ile engellenmiş durumdaydı. Ayrıca Almanya ve Fransa'da görülen ve girişimcilerin yatırımlarını engelleyen Feodalizmin kötü etkileri, İngiliz sosyal sistemi içinden kurtulmuştur.

²⁸ E.J. Hobsbawm, *Devrim Çağı (1789-1848)*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitapevi Yay., Ankara 2003, s.37-38.

²⁹ Pierre Maillat, *Ekonomik Kalkınma*, çev. Süheyl Gürbaşkan, İstanbul Reklam Yay., İstanbul 1994, s.11.

³⁰ Gökçen Göksal, *İngiliz Sanayi Devrimi: Öncesi, Sonrası ve Etkileri*, Kora Yay., İstanbul 2003, s.27.

- 1707 yılında birleşen İngiltere ve İskoçya, Avrupa'daki en geniş serbest ticaret bölgesini meydana getirmişlerdir. Gelişen yeni ekonomi içerisinde hiçbir yerde bu kadar geniş ve elverişli bir bölge oluşturulamamıştır³¹.
- Sanayi Devrimi'ne liderlik etme konusunda İngilizleri bu alanda en önemli ülke konumuna getiren husus, sömürge topraklarının genişliği olmuştur. İngiltere Asya, Afrika ve Amerika toprakları için kendisiyle yarışan Fransa, İspanya ve Hollanda'yı geride bırakarak aslan payını kapmıştır. İngilizlerin donanma gücü diğer Avrupa devletlerine üstünlük sağlamıştır³².
- Sanayi Devrimi henüz başlamadan evvel Amerika'daki toprakların geniş kaynakları henüz işlenmemiştir ve bol miktarda hammadde bulunmaktaydı. Sömürgelerde yapılan ticaret, bu işlerde uğraşanların eline bol miktarda bir servetin geçmesini sağlamıştır³³. Bu sayede tüccarlar yapılan icatlar için gerekli sermayeyi bulmuştur.
- Büyük ticari işletmelerin kurulmasında en önemli hususlardan birisini de İngiltere'de gelişen bankacılık sistemi sağlamıştır. Önceki dönemlerde yatırım konusunda bankerlerden sağlanan kredi desteği yerini zamanla bankalara bırakmıştır. Bu sayede yeni yatırımlar için lazım gelen finansman desteği de sağlanmıştır³⁴.

Karl Marx, tüm bu gelişmeleri, ticaretten kazandıkları parayı sanayi yatırımları yapmaya çalışan müteşebbislerin girişimlerinin bir sonucu olarak ortaya koymuştur³⁵. Ona göre devrimin ortaya çıkışı şöyle olmuştur:

“Sanayi Devrimi'nin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda aleti çalıştıran ve gücünün biçimi ne olursa olsun tek bir devindirici güç tarafından devindirilen bir mekanizmayı ortaya koyar. Burada şimdi elimizde bir makine vardır. Ama bu, yalnızca makineli üretimin basit bir parçasıdır³⁶.”

³¹ Rona Aybay, *Sosyalizmin Öncülerinden Robert Owen Yaşamı Eylemi ve Öğretisi*, Remzi Yay., İstanbul 1993, s.23-24.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz: Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cedden, İmge Yay., Ankara 2002, s.104 vd.

³³ Server Tanilli, *Uygurluk Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul 1981, s.79.

³⁴ François Crouzet, “Sanayi Devriminde Sermaye Oluşumu”, çev. Muhteşem Kaynak, *Gazi Üni. İktisat Fakültesi Dergisi*, C:8, S:3, 1992, s.38.

³⁵ Rostow, *Sanayi Devrimi Nasıl Başladı*, s.259.

³⁶ Karl Marx, *Kapital*, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yay., Ankara 1986, s.329.

Bu gelişmelerin yanında İngiltere’de başlatılan “Tarım İnkılabı” Sanayi Devrimi’ne önemli katkılar sunmuştur. Yeni enerji kaynakları ilk etkisini tarım alanında göstermiştir. Avrupa’daki nüfusun yaklaşık yüzde doksandan fazlası geçimini tarımla sağlamaktaydı. Tarım inkılabı ile artan nüfusun ve özellikle de sanayi merkezlerinde bulunan nüfusun beslenmesi sağlanmıştır³⁷. 18. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler toprak mülkiyeti kavramının ortaya çıkmasını ve böylece köylerden kentlere yoğun bir şekilde göç başlamasını hızlandırmış, sanayileşmenin ihtiyacı olan sınırsız emek arzı bu sayede karşılanmıştır³⁸. Tarım inkılabı, sanayileşmeyi finanse etmesi ve büyük savaşlar döneminde savaşların sürdürülebilmesi için gerekli sermayenin karşılanmasında da önemli rol oynamıştır. Ayrıca İngiliz sanayisinin ürettiği ürünler için satın alma gücünü artırmıştır³⁹.

Bununla birlikte ünlü İngiliz tarihçi E.J. Hobsbawm Sanayi Devrimi’nin sadece İngiltere koşullarında açıklanmasının yanlış olduğunu ifade etmiştir. İngiltere’nin Avrupa ekonomisi içinde veya dünya ekonomisi içinde oluşmuş olan ekonomik sistemin sadece bir parçası olduğunu söyleyen Hobsbawm, İngiltere’yi diğer bölgelerden ayıran birkaç gelişmiş bölgeyi ve girişimci ruhlu insanları içinde barındırdığını vurgulamıştır⁴⁰.

4. Teknolojik Gelişmeler

Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkışıyla birlikte teknik icatlar ve teknolojik gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmelerin temelinde el tezgâhlarının ortadan kalkması ve makinelerin kullanımı, üretimin hızlanması ve modernleşmesi söz konusu olmuştur. Sosyal çalışma koşullarını alt üst eden gelişmeler daha önce de bahsettiğimiz üzere bir çırpıda meydana gelen tesadüflerin sonucunda oluşmamıştır. Teknolojik gelişmelerin alt yapısını oluşturan çalışmalar, geçmişten gelen birikimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁴¹.

³⁷ Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, çev. Nazım Özüaydın, TÜBİTAK, Ankara 2004, s.29.

³⁸ İshak Torun, “Endüstri Toplumunun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sına-i Faktörler”, *Cumhuriyet Üni İktisat Fakültesi Dergisi*, C:4, S:1, 2003, s.188.

³⁹ Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, çev. Tefik Güran, T.T.K. Yay., Ankara 1994, s.45.

⁴⁰ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, s.33.

⁴¹ Hamitoğulları, *a.g.e.*, s.167.

17. yüzyıldan itibaren buhar makinesinin yapılması hususunda önemli çalışmalar olmuştur. Toricelli⁴² ve Güericke⁴³ vakum tekniği ile ilgili çalışmalar meydana getirmişlerdir. Ancak mekanik alanındaki bilgi eksikliği sebebiyle bu çalışmalar hayata geçirilememiştir. Daha sonra Fransız bilim adamı Denis Papin⁴⁴ silindirlerin ve pistonların içindeki havayı boşaltarak buharla ilgili çalışmalar yapan ilk bilim insanlarından birisi olmuştur. Papin, silindiri doğrudan ateşle ısıttığında silindirin içindeki su ısınarak buharlaşıyordu. Böylece silindirin içindeki piston, buhar basıncı sayesinde yükseliyordu. Daha sonra alev söndürülüp silindir soğuduğunda buhar yeniden sıvı hale geliyordu. Böylece pistonun altında bir boşluk meydana geliyordu. Papin 1690 yılında çalışmasını yayınlamıştır⁴⁵.

Papin'in Fransa'da buhar makinesinin geliştirilmesi ile uğraştığı sıralarda İngiltere'de başka bir bilim adamı daha aynı konu hakkında çalışmalar yapmıştır. Thomas Savery, Guiricke'nin ortaya çıkarmış olduğu boşluğun gücünün farkına varmıştır. Savery yoğun çalışmaları sonucunda ilk makinesini 1698 yılında inşa etti ve ona "Madencinin Dostu" adını verdi. Bu pompaların birkaç tanesini de kullanılmıştır. Ancak o günün teknolojisi yüksek basınçlı buharla çalışan pompaların güvenli bir şekilde kullanımını zorlaştırmıştır. Ayrıca buharı oluşturmak için suyu ısıtmada çok fazla yakıt harcamış, bu makine sayesinde elde edilen kömürün de çoğu aleti çalıştırmak için kullanılmıştır. Thomas Savery'nin⁴⁶ geliştirdiği pompası kullanım bakımından sınırlı kalmıştır. Ancak ileride geliştirilecek olan makineler için altyapı hazırlamıştır⁴⁷.

Thomas Savery'nin makinesi eksikliklerine rağmen şehir suyu temin etmek ve fiskiyelerde sulama yapmak için kullanılmıştır. Gerçek bir buhar makinesi ihtiyacı ortaya çıkmış ve Savery'nin buhar makinesi, bu ihtiyacı karşılayamamıştır. Thomas Newcomen⁴⁸ bu eksikliği görerek ilk atmosferik buhar makinesini 1712'de

⁴² Evangelista Torricelli (1608-1647): İtalyan fizikçi ve matematikçidir. Barometreyi bulmasıyla ünlüdür. <https://www.britannica.com/biography/Evangelista-Torricelli>. E.T. 14.07.2016.

⁴³ Otto von Guericke (1602-1686): Alman bilim insanı, bulucu ve politikacı. Vakum fiziğin kurucusudur. 1650'de vakum pompasını buldu. <https://www.britannica.com/biography/Otto-von-Guericke>. E.T. 17.07.2016.

⁴⁴ Denis Papin (1647-1712): Fransız fizikçi. <https://www.britannica.com/biography/Denis-Papin>. E.T. 17.07.2016.

⁴⁵ George Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, çev. Cem Soydemir, Doğu Batı Yay., Ankara 2013, s.147-150.

⁴⁶ Thomas Savery (1650-1715), İngiliz mühendis. <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Savery>. E.T. 17.07.2016.

⁴⁷ Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, çev. Elif Topçugil, İmge Yay., Ankara 2006, s.177.

⁴⁸ Thomas Newcomen (1663-1729): İngiliz mekanikçi. <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Newcomen>. E.T. 18.07.2016.

Birmingham civarındaki bir kömür madeninde kurmuş ve başarıyla çalıştırmıştır⁴⁹. Savery'nin makinesine oranla Newcomen'in makinesi daha az maliyetle çalışmış ve karşılıklı hareketi mümkün kılmıştır. Bir krank ve kasnak sayesinde makinenin dairesel hareket vermesini James Watt'a kadar kimse ele almamıştır⁵⁰.

James Watt⁵¹ Glasgow Üniversitesi'nin kendisine tamir etmesi için verdiği bir Newcomen buhar makinesi üzerinde uzun süren çalışmalarda bulunmuştur. Yaptığı önemli değişiklikler ve yenilikler sayesinde 1769 yılında yaptığı buhar makinesinin patentini almıştır. James Watt 1776 yılına kadar buhar makinesini yeniden tasarlamış, bu makineyi enerji elde etmekte etkin bir hale getirmiştir⁵². James Watt'ın icadı olan makine düşük bir basınçla çalışmasına rağmen düzgün dairesel hareket sağlayan, yani dakikada belli sayıda dönüşü sabit bir güçle veren ilk makine olmuştur.

James Watt, Lichfield'de bulunduğu sırada, Birminghamlı sanayici ve Soho Atölyeleri'nin sahibi Matthew Boulton ile tanışmıştır. Buhar makinesini 1776-1880 yılları arasında Soho Atölyeleri'nde geliştirmiştir. Bu makine maden ocaklarında ve diğer yerlerde su pompalamak ve her cins makineyi çalıştırmak için etkili ve ekonomik bir güç kaynağı olarak büyük etkide bulunmuştur⁵³. 1800 yılına kadar James Watt'ın geliştirmiş olduğu buhar makinesinin önemi ve yararları İngiltere'de o kadar belirginleşmiştir ki otuz kömür madeninde, yirmi iki bakır madeninde, yirmi sekiz dökümhanede, on yedi bira fabrikasında ve seksen dört pamuklu imalathanesinde kullanılmaya başlanmıştır⁵⁴.

James Watt 1765-1776 yılları arasında buhar makinesini yeniden tasarladıktan sonra makineyi enerji elde etme konusunda en etkin bir biçimde kullanılabilir hale getirmek için çalışmıştır. Watt yaşamı boyunca üretmiş olduğu bu makineyi tek bir işlev için düşünmüş, madenlerdeki suyu boşaltmak üzerine

⁴⁹ Ergun Türkcan, *Dünyada ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2009, s.125.

⁵⁰ Türkcan, *a.g.e.*, s.126.

⁵¹ James Watt (1736-1819): Modern buhar makinesinin geliştiricisi olan iskoç mucit ve mühendistir. Sanayi devrimi'nin oluşmasında önemli rol oynamıştır. <https://www.britannica.com/biography/James-Watt>. E.T. 20.07.2016.

⁵² Yenal Ünal, "Bilgi Toplumunun Tarihçesi", *Tarih Okulu Dergisi*, S:5, Sonbahar 2009, s.129.

⁵³ Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin ve Tarihin Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergün, TÜBİTAK, Ankara 2003, s.467.

⁵⁴ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul 2000, s.193.

makinesini geliştirmiştir. İngiltere’de demir ustaları Watt’ın buhar makinesinin fırına hava üflemede de işe yarayabileceğini görmüş ve makineye müşteri olmuşlardır⁵⁵.

18. yüzyılın ikinci yarısında madenlerde ve fabrikalarda kullanılan makineler oldukça büyük olup düşük basınçlı buharla çalıştırılmıştır. Richard Trevithick⁵⁶, düşük basınçlı bu makineler yerine büyük basınçla çalışan bir makine üzerine önemli çalışmalar yapmıştır. Bu durum hem makinelerin küçülmesini hem de yüksek basınçla daha kaliteli çalışmasını sağlamıştır⁵⁷. Yüksek basınç Watt’dan önce, 1720’lerde de gündeme gelmiş, ancak metalürji ve metal işleme alanındaki yetersizlikler yüzünden James Watt kazanların patlayacağı endişesiyle bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak Trevithick ileri bir tahsil görmemesine karşın bu teknolojiyi hayata geçirmeyi başarmıştır. Yüksek basınçlı buhar makinesiyle birlikte daha ekonomik ve güçlü aynı zamanda hızlı buhar makineleri üretilmiş, türbinler yapılması sağlanmıştır⁵⁸. 16. yüzyıldan başlanarak 19. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde buhar gücünün gelişimi aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 2: Buhar Gücünün Tarihsel Gelişimi (1642-1845)

Yıl	Olay	Ülke
1642	Toricelli’nin basınç deneyi	İtalya
1654	Von Guericke bir hava pompası yaptı	Almanya
1690	Papin’nin piston-silindir modeli	Fransa
1698	Savery’nin pompalama makinesi	İngiltere
1712	Newcomen’in atmosferik buhar makinesi	İngiltere
1761	Watt’ın ilk buhar makinesi denemeleri	İngiltere
1765	Watt’ın ilk patenti: Yoğunlaştırıcı, hava pompası, üstü kapalı silindir, buhar çeketi	İngiltere
1769	Cugnot’nun buharlı vagonu	Fransa
1774	Smeaton’un geliştirdiği yeni Newcomen versiyonu	İngiltere
1775	Boulton ve Watt, ortak şirketlerini kuruyor	İngiltere
1776	Watt’ın ilk pompa makinesi	İngiltere
1783	Watt’ın çift hareketli rotatif makinesi	İngiltere
1792	Watt’ın makinesi, Smeaton’unkinin üç misli güce ulaşıyor	İngiltere
1800	Watt’ın sınırlayıcı patent hakkı son buluyor	İngiltere
1801	Trevithick’in yüksek basınçlı kendi kendine çalışan makinesi	İngiltere
1802	Trevithick’in taşınabilir makinesi	İngiltere

⁵⁵ Peter F. Drucker, *Kapitalist Ötesi Toplum*, çev. Belkıs Çorakçı, İletişim Yay., İstanbul 1993, s.37.

⁵⁶ Richard Trevithick (1771-1833): Dünyanın ilk buharlı otomobilini ve lokomotifini yapan İngiliz mucit ve maden mühendisi. <https://www.britannica.com/biography/Richard-Trevithick>. E.T. 20.07.2016.

⁵⁷ Yavuz Donat, Esin Kahya vd., *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yay., Ankara 2010, s.328.

⁵⁸ Türkcan, a.g.e., s.115-116.

1803	Oliver Evans'ın yüksek basınçlı makinesi	ABD
1803	Trevithick'in Coalbrookdale lokomotifi	İngiltere
1804	Trevithick'in lokomotifi, bir treni etkili bir şekilde çekebiliyor	İngiltere
1807	Fulton'un Clermont'u: İlk ticarî vapur	ABD
1812	Bell'in Comet'i: Avrupa'daki ilk ticarî vapur	İngiltere
1814	G.Stephenson'un ilk lokomotifi: Blücher	İngiltere
1819	Savannah: Buhar yardımlı ilk Atlantik geçişi	ABD
1825	Stockton ve Darlington demiryolu	İngiltere
1827	Maudslay, silindir salınımını iyileştiriyor	İngiltere
1829	Seguin'in lokomotifler için çoklu ateş borusu olan kazanı	Fransa
1829	Rainhill Lokomotifi deneniyor	İngiltere
1831	Liverpool – Manchester Demiryolu	İngiltere
1835	Otis'in buharlı ekskavatörü	ABD
1835	West'in makinesi, Watt'ınkinin dört misli güce ulaşıyor	İngiltere
1836	Ericsson'un demir pervanesi	İsveç
1836	Smith'in demir pervanesi	İngiltere
1838	Atlantik buharlı gemiyle geçildi	İngiltere
1841	Stephenson'un uzun kazanlı lokomotifi	İngiltere
1843	Brunel'in buharlı gemisi:	İngiltere

Kaynak: Chris Freeman, Francisco Louça, *As Time Goes By*, Oxford University Press, Oxford 2002, s.192.

Trevithick sadece yüksek basınçlı buhar makinesinin icadını gerçekleştirmemiştir. Aynı zamanda hareket eden bir buhar makinesini, yani lokomotifi geliştirmiştir. 1804 yılında ray üzerinde yolculuk eden ilk gerçek anlamdaki lokomotif beş vagona yetmiş yolcu ve on tonluk madeni taşımayı başarmıştır. Bu gelişme demiryollarının yapımı açısından önemli bir altyapı oluşturmuştur. 1830 yılında Liverpool-Manchester hattının açılması ile çağdaş demiryolculuğunun temelleri atılmıştır⁵⁹.

Buhar makinesi başlangıçta Avrupa'da özellikle İngiltere'de uzun yıllar kullanılmıştır. Daha sonra ise ABD başta olmak üzere tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. 19. yüzyıl boyunca kullanım alanına bakacak olursak buhar makinesinin kapasitesinin büyük bir bölümü Avrupa ve ABD'de bulunmuştur. 1840 yılından sonra ABD, büyük bir atılım içerisine girerek İngiltere'yi de geride bırakmayı başarmıştır. Buhar makinesinin yayılmasına bakacak olursak İngiliz makine üreticilerinin düzenli bir şekilde başka ülkelere ihraç etmesi veya İngiliz mühendislerin göç etmesi ile yayılmıştır. Bu ülkeler ABD, Almanya, Fransa,

⁵⁹ Donat, Kahya, *a.g.e.*, s.328.

Hollanda, Belçika, İspanya, Portekiz, Avusturya, İsveç, İsviçre, Macaristan, İtalya ve Danimarka olmuştur. 19. yüzyılda buhar makinesi kapasiteleri aşağıdaki tabloda verilmiştir⁶⁰:

Tablo 3: 19. Yüzyılda Çeşitli Ülkelerde Toplam Buhar Makinesi Adedi

	1840	1850	1860	1870	1880	1888	1896
İngiltere	620	1290	2450	4040	7600	9200	13700
Almanya	40	260	850	2480	5120	6200	8080
Fransa	90	370	1120	1850	3070	4520	5920
Avusturya	20	100	330	800	1560	2150	2520
Belçika	40	70	160	350	610	810	1180
Rusya	20	70	200	920	1740	2240	3100
İtalya	10	40	50	330	500	810	1520
İspanya	10	20	100	210	470	740	1180
İsveç	-	-	20	100	220	300	510
Hollanda	-	10	30	130	250	340	600
AVRUPA	860	2240	5540	11.750	22.000	28.360	40.300
ABD	760	1680	3470	5590	9110	14.400	18.060
DÜNYA	1650	3990	9380	18.460	34.150	50.150	66.100

Kaynak: David S.Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s.221.

James Watt'ın iş ortağı Matthew Boulton⁶¹ geliştirilen buhar makinesini her türlü sanayi sürecine enerji kaynağı olarak sunmuş ve o zamanın en büyük imalat sanayisi olan tekstilcilere götürmüştür⁶². İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin esas gelişimini sağlayan tekstil alanındaki gelişmeler de bu gelişmeden sonra büyük bir atılım içerisine girmiştir⁶³.

1730'larda John Kay⁶⁴ dokuma sanayisinin ilk önemli keşfi olan "uçan mekik" ile dokuma tezgâhı oluşturmuştur. Bu icat başlangıç seviyesinde olmasına rağmen dokuma ritmini hızlandırması açısından son derece önemli bir gelişme göstermiştir. Ancak makinenin yaygınlaşması yaklaşık 1760'lardan sonra olmuştur.

⁶⁰ Nuri Erkin Başer, *Birinci Sanayi Devrimi'nde Teknolojik Gelişiminin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2004, s.141.

⁶¹ Matthew Boulton (1728-1809): İngiliz girişimci. bilimsel çalışmalara çok meraklı olan Boulton lunar society (ayışığı cemiyeti)'ni kurmuş ve burada bilimsel toplantılar gerçekleştirmiştir. Ronan, *a.g.e.*, s.467.

⁶² Drucker, *a.g.e.*, s.37.

⁶³ Güran, *a.g.e.*, s.118.

⁶⁴ John Kay (1704-1779): Flying shuttle "uçan mekik"i icat eden Sanayi Devrimi'nin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş mucit. <https://www.britannica.com/biography/John-Kay>. E.T. 01.08.2016.

Bunun nedeni ise bu kez iplik eğirmeyi hızlandıran ve çok çabuk yayılmış olan üç icadın ortaya çıkmasıdır⁶⁵.

1764 yılında James Hargreaves⁶⁶ tarafından icat edilen “Spinning Jenny”i İngiliz işçileri ve dokuma sanayinde çok radikal bir değişikliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Normal çıkırıktaki bir iğ⁶⁷ yerine bu çıkırıktaki on altı ya da on sekiz iğ vardır ve tek bir işçi hepsini çalıştırabilmiştir. Bu icat, o zamana kadar yapılan iplik üretiminden daha fazla iplik üretimi yapılmasına olanak sağlamıştır⁶⁸. Cahil bir dokumacı ve marangoz olarak hayata gözlerini açmış olan Hargreaves, kurmuş olduğu bir ortaklık sayesinde, kendine göre bir süre boyunca başarıyla çalışmıştır. 1778 yılında öldüğünde dört bin pound miras bırakan Hargreaves’in, İngiltere’de iş yapılan kırık evlerde ve atölyelerde altı yada sekiz iğden yüz yirmi iğliğe kadar yirmi binden fazla sayıda Jenny makinesi çalıştırmıştır⁶⁹.

James Hargreaves’in altı ipliği büken makinesi üzerinde çalışma yapan Richard Arkwright⁷⁰ ise 1768 yılında icat ettiği ve 1769’da patentini aldığı makinesi ile adeta devrim yaratmıştır. Arkwright’ın icat etmiş olduğu iplik makinesi “spinning frame” pamuklu dokuma alanındaki en önemli yeniliklerden birisi olmayı başarmıştır. Arkwright 1785’te bu tezgâhı su gücüne göre çalışma prensibiyle yeniden uyarlamış ve bir değirmen modelinden hareket eden su tezgâhı “water frame” haline getirmiştir. Bu makine ev tipi üretimden kopuş ve fabrika üretiminin başlangıcı olarak kabul edilmiştir⁷¹.

Arkwright’ın icadından sonra dokuma sektöründeki makineleşmede de hızlanma söz konusu olmuştur. 1779’da Samuel Crompton⁷² “eğirme katırı” denen bir eğirme makinesi icat etmiştir. Dokuma ipliğindeki üretim artışının miktarının yetersiz kalması ve ihtiyacın artması dokumacılık alanında yeni buluşları zorlamıştır.

⁶⁵ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık: Dünyanın Zamanı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 2004, s.492.

⁶⁶ James Hargreaves (1720-1778): İngiliz dokumacı, marangoz ve mucit. altı ipliği birden bükebilen spinning jenny’i icat etmiştir. <https://www.britannica.com/biography/James-Hargreaves>. E.T. 01.08.2016.

⁶⁷ iğ: pamuk, yün vb. iplik eğirmekte kullanılan, ortası şişkin, iki ucu sivri ve çengelli olan ağaçtan yapılmış araç, değirmen. <http://www.nedirmedemek.com/iğ-nedir-iğ-ne-demek> E.T. 01.08.2016.

⁶⁸ Friedrich Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yay., Ankara 1997, s.32.

⁶⁹ Türkan, *a.g.e.*, s.133-134.

⁷⁰ Richard Arkwright (1733-1792): İngiliz sanayici. bir devrim açan dokuma tezgâhını bulmuştur. bu sayede tekstil sektörüne büyük bir basamak atlatmıştır. <https://www.britannica.com/biography/Richard-Arkwright>. E.T. 01.08.2016.

⁷¹ Başer, *a.g.t.*, s.145.

⁷² Samuel Crompton (1753-1827): İngiliz mucit ve iplik sanayisinin öncüsü. “mule jenny” adındaki iplik makinesini icat etmiştir. <https://www.britannica.com/biography/Samuel-Crompton>. E.T. 03.08.2016.

1785'te Edmund Cartwright'in⁷³ icat etmiş olduğu su gücüyle çalışan mekanik dokuma tezgâhı, dokuma sanayinin artık zirvelere ulaşmasına imkan tanımıştır. Bu süreçten sonra tam otuz yıl içerisinde tezgâhlar hem pamuklu hem de yünlü dokuma sanayisinin gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır⁷⁴.

Tablo 4: Pamuk İpliğinde Teknik İlerleme (1780-1830)

	100 libre pamuk ipliğinin maliyeti		100 libre pamuk ipliğini eğirmek için geçen süre (endeks değeri)
	Pound olarak	Endeks	
1780	2,10	100	100
1790	1,07	49	-
1795	0,57	23	15
1810	0,21	5	-
1830	0,13	4	7

Kaynak: Freeman, Louça, *a.g.e.*, s.156.

Sanayi Devrimi boyunca gerçekleşen pratik buluşlar 1870 senesine kadar sistemli araştırmalardan çok sağduyu, kişisel beceriler, yetenekli teknisyenler ve para kazanma umuduyla yola çıkmış olan cesur girişimciler ile devam etmiştir. Bu süreç içerisinde gelişen buhar teknolojisi sayesinde gerek demiryolu ulaşımında gerekse okyanus gemiciliğinde önemli mesafeler kat edilmiştir. Sanayi kollarında ise pamuğun üstünlüğü devam etmiştir⁷⁵.

Sanayi Devrimi'nin ilk aşaması kömüre, 1769 yılında James Watt tarafından geliştirilen buhar makinesine ve tekstil makinelerine, yeni dokuma tekniklerine ve çelik üretimine dayalı olarak başlamıştır⁷⁶. Yapılan yeni buluşlar sayesinde İngiltere'de güçlü ve modern bir sanayinin kurulması sağlanmıştır. Makineleşme mucize bir şekilde artış göstermiş, el tezgâhları ve birey gücü ortadan kalkmıştır. El

⁷³ Edmund Cartwright (1743-1823) İngiliz mucit. <https://www.britannica.com/biography/Edmund-Cartwright>. E.T. 03.08.2016.

⁷⁴ Durmuş Günay, "Sanayi ve Sanayi Tarihi", *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S:31, İstanbul 2002,s.13.

⁷⁵ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaaddin Şenel, İmge Yay., Ankara 2001, s.650.

⁷⁶ Ahmed Kuyaş,, *Tarih 1839-1939*, Mikado Yay., İstanbul 2006, s.18.

tezgâhlarının yerini mekik iplik ve dokuma tezgâhları almıştır. Buhar makinesi önemli sanayi kollarında kullanılmaya başlanmıştır⁷⁷.

19. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman Sanayi Devrimi'nin birinci aşaması İngiltere'de tamamlanmıştır. Fransa'nın Kuzey ve Doğu tarafları ile Belçika gibi ülkelerde ise Sanayi Devrimi yeni fark edilmiş ve gelişmeler için bu ülkelerde büyük gayret gösterilmiştir. Almanya'nın 1871 yılında siyasi birliğini tamamlamasının ardından özellikle Ren ve Saksonya bölgelerinde sanayileşme hızla yayılmıştır. Avrupa Kıtası dışında ise zengin doğal kaynakları ve kitleler halinde göç alan dinamik nüfusu sayesinde Amerika'da Sanayi Devrimi kısa zamanda gelişerek kendisini göstermiştir. 1868 yılından itibaren Meiji Restorasyonu ile Batılı gelişmeleri takip eden Japonya sayesinde Sanayi Devrimi Asya Kıtası'na taşınmıştır⁷⁸.

Sanayi kollarında gerçekleşen büyük gelişim sermaye artışını sağlamış, evlerde ve atölyelerde gerçekleşen üretim artık fabrikalara taşınmıştır. Bütün olumlu gelişmelerin yanında sanayileşmenin hız kazanmasının bazı olumsuz sonuçları olmuştur. Teknolojik gelişmeler ve makineleşme bu fabrikalarda çalışan işçiler için olumsuz sonuçlar vermeye başlamıştır. Makineleşme sonucunda birey gücünün ortadan kalkması ve iş kollarının fazlalaşması sonucu dokuma iş kolunda 1840'lardan itibaren işsizlik görülmeye başlamıştır⁷⁹.

İngiltere Sanayi Devrimi sonrasında birçok sanayi kolunda diğer devletlere öncülük etmiştir. İngiliz sanayisi, dokuma sanayisinde, madencilik ve metalürjik alanda, demir ve kömür madenlerinin çıkarılması ve kullanılmasında etkin rol oynamıştır. Bunların yanında taşımacılıkta ve dış ticarete, gemicilikte, organik kimya, elektrik sanayisinde önemli çalışmalar yaparak katkıda bulunmuşlardır⁸⁰.

⁷⁷ Joseph Lajugie, *Ekonomik Doktrinler*, çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul 1971, s.24.

⁷⁸ Kuyaş, *a.g.e.*, s.18.

⁷⁹ Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Yay., İstanbul 1940, s.331.

⁸⁰ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi: İlkçağdan Sanayi Devrimine*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Orhan Aydoğmuş, İmge Yay., Ankara 1995, s.279 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Değişim ve Batılılaşma Hareketleri

1. Klasik Dönem Osmanlı Bürokrasisinin Yapısı

Osmanlı Devleti'ni çağdaşı olan devletlerden ayıran en belirgin özelliklerinden birisi toplumun sosyal tabaka olarak askeri ve reaya (halk) olmak üzere iki sınıfa ayrılmasıdır⁸¹. Askeri sınıf sadece orduyu değil, aynı zamanda yönetici (bürokrasi) ve kamu hizmetlilerini de kapsamakta idi. Gelirleri sultan tarafından sağlanan bu grup vergiden de muaf tutulmuştur. Reaya ise Müslüman olsun veya olmasın vergi veren, devlete karşı yükümlülükleri olan tüm uyrukları içine alan grubu teşkil etmiştir⁸².

Genel anlamda Osmanlı Devleti'nde bürokrasiyi oluşturan ve askeri sınıf olarak var olan zümre kendi içerisinde üç gruba ayrılmıştır. Seyfiye (kılıç ehli); sarayda yetişen askeri uzman ve yöneticilerden meydana gelmiştir. Kalemîye; devletin bürokratik işlerini yürütmüştür. İlmîye (ilim ehli); ise şeriatın savunucusu, devletin hukuki işlerini yürüten (kadı, öğretmen vb.) grubu oluşturmuştur⁸³.

Osmanlı bürokratik yapısı içinde siyasal ve idari kararların alınmasında en önemli merci Divan-ı Hümayun olmuştur. Padişah dışında bürokrasinin en önemli temsilcileri olan vezir-i azam ve diğer vezirler, nişancı, defterdar, reisü'l küttab, Anadolu ve Rumeli kazaskeri de Divan-ı Hümayun'da yer almıştır. Devlete ve reayaya ait idari, mali, hukuki ve örfi kararlar burada verilmiştir⁸⁴.

Sultan II. Murad döneminde sık sık meydana gelen çatışmalar Osmanlı askeri ve bürokratik kurumlarının gelişmesine ve Yeniçeri Ocağının büyütülmesine fırsat sağlamıştır. Ayrıca Venedikliler ile denizlerde mücadele edebilmek için Karadeniz

⁸¹ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.40.

⁸² Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, S.19, 1999, s.121.

⁸³ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.5.

⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K Yay., C.4, Ankara 1988, s.323.

ve Ege’de donanma meydana getirilmiştir. İktisadi büyümenin sonucu olarak meydana gelen gelişmeler sayesinde yönetici sınıf ve bürokraside genişleme olmuş ve tahta ikinci defa 1451 yılında tekrar çıkan II. Mehmed döneminde Osmanlı Devleti’nin sınırları Tuna Nehri’nden İç Anadolu’ya kadar genişlemiştir⁸⁵.

Osmanlı Devleti’nin kuruluştan yükselme dönemine geçişteki uzun yıllar boyunca devlette hâkim olan kurallar, gazi gelenekleri ile şeriatın kaynaşması ile meydana gelmiştir. Şeriat, hem kamu hem de özel ilişkileri düzenleyen en temel norm haline gelmiştir. Padişahın iradesi ve kanun yolu dışında bu normların dışında bir tutum ve davranış ancak şeriatın düzenlemediği alanlarda etkisini gösterebilmiştir.⁸⁶ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul’u fethinden sonra kazanmış olduğu mutlak otoritesini kanunlar üzerinde yaptığı yeniliklerle gerçekleştirmek istemiş ve örfi hukuk üstün gelmiştir⁸⁷.

Osmanlı Devleti’nde bürokratik gücün öne çıkmasını sağlayan en önemli iki unsur ekonomik ve idari gücün devlet tarafından sıkı denetimi olmuştur. Devletin en önemli gelir kaynağı olan ve tımar sistemine dayanan vergi sistemine büyük ölçüde sahip olan padişah ve bürokrasi ekonomik olarak kendisine rakip olabilecek bütün güçleri bertaraf etmiştir. Bu durum padişahın ve ona bağlı olan yöneticilerin gücünü pekiştirmesini ve ayrıcalıklı bir zümrenin ortaya çıkmasını sağlamıştır⁸⁸. Bir diğer husus ise yönetici kadroların yetiştiği Enderun Mektebi olmuştur. Burada yetişen yöneticiler, bütün varlığını hanedanın amaçlarını yerine getirmek üzere yetişen kişilerden meydana gelmiştir⁸⁹. Max Weber tarafından bu durum geleneksel otorite içinde kurulan “patrimonyal bağ” olarak ifade edilmiştir⁹⁰.

Bürokrasi Osmanlı tarihi boyunca özellikle yükselme devrinde merkeziyetçi yapının güçlü olduğu dönemlerde yüksek statülü ve yetkili olmuş, padişahların otoritesinin zayıfladığı dönemlerde ise merkezkaç kuvvetler tarafından zayıf

⁸⁵ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, (çev. Ülkü Tansel), Kitap Yay., İstanbul 2004, s.71.

⁸⁶ Metin Hepar, “Osmanlı-Türk Devleti’nde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Kamu Yönetimi Kuramı Açısından Bazı Gözlemler” *Amme İdaresi Dergisi*, C.6, S.2, Haziran 1973, s.35-36.

⁸⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul 2005, s.32.

⁸⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Yay., Ankara 2008, s.124.

⁸⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 1990, s.40.

⁹⁰ Yöneticiyle aralarında geleneksel, kişisel sadakat bağı olan kişilerin oluşturduğu bağ patrimonyal bağ olarak ifade edilmektedir. Doğal olarak bu patrimonyal bürokrasinin ortaya çıkmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yay., Ankara 2005, s.56.

düşürülmüştür⁹¹. Kanuni Sultan Süleyman 1520’de tahta çıktığı zaman Macaristan’dan İran sınırlarına, Karadeniz’den Hint Okyanusu’na kadar geniş bir coğrafyada merkeziyetçi bir devletin tahtına oturmuştur. Bu devir Osmanlı bürokrasisinin en parlak zamanlarını yaşadığı dönem olmuştur⁹². Öyle ki 1529 yılında seraskerlik beratı alan İbrahim Paşa, Avusturya-Macaristan Kralı Ferdinand’ın elçileriyle yaptığı görüşmede *“Bu büyük devleti idare eden benim; her ne yaparsam yapılmış olarak kalır; zira bütün kudret benim elimdedir: Memuriyetleri ben veririm; eyaletleri ben tevzi ederim; verdiğim verilmiş ve reddettiğim reddedilmiştir. Büyük padişah bir şey ihsan etmek istediği ve ihsan ettiği zaman bile eğer ben onun kararını tasdik etmeyecek olursam gayr-i vaki gibi kalır; çünkü her şey harb, sulh, servet ve kuvvet benim elimdedir”* sözleriyle Osmanlı Devleti’nin en kudretli zamanlarında bürokrasinin gücünün anlaşılmasında önemli bir örneği teşkil etmiştir⁹³.

Osmanlı Devleti’nde 16. yüzyıla kadar sultanın kişiliği ile devlet özdeş tutulmuştur. Özellikle 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren tahta geçen padişahların dirayetsiz tutumları, saray içindeki ordu, sivil ve dini bürokrasi içinde padişahın kukla haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum yönetim mekanizmasının başındaki padişah için hem karizma hem de otorite kaybına neden olmuştur⁹⁴. İmparatorlukta devlet yönetimi 16. yüzyıldan sonra devşirmelerden oluşan Enderun’da iyi eğitim görmüş, liyakatli bir sınıfın eline bırakılmıştır. Osmanlılarda aristokrasinin ortaya çıkmayışı bugün çok demokratik gibi görünse de kurumsallaşma açısından daha sonraki yıllarda birçok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁹⁵.

2. Tanzimat Dönemi’nde Bürokratik Değişim ve Gelişmeler

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan (1839-1876) dönem çağdaşlaşma ve modernleşme adımlarının ciddiyle atıldığı bir dönemi oluşturur. Bu dönem sosyal gelişmeler içerisinde bir anda ortaya çıkmış bir dönem değildir. III. Selim döneminden itibaren başlatılan ıslahatçılık hareketlerinin devamı

⁹¹ Walter F. Weiker, “Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.6, S.1, Mart 1973, s.101.

⁹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, T.T.K Yay., Ankara 1993, s.439.

⁹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C.2, s.337.

⁹⁴ Ömer Çaha, “Osmanlı’da Sivil Toplum”, *Ankara Üni. S.B.F Dergisi*, C.49, S.3, 1994, s.84.

⁹⁵ İlber Ortaylı, *Yakın Tarihin Gerçekleri*, Timaş Yay., İstanbul 2012, s.173.

olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti'nde askeri, ekonomik, sosyal ve idari anlamda yaşanacak köklü reformların altyapısını oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde modernleşme adımlarının atıldığı bu dönemde öne çıkan bazı isimler olmuştur. Bunlar Mustafa Reşid Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Ali ve Fuad Paşalardır⁹⁶.

Sultan Abdülmecid, II. Mahmud'un ölümünden sonra tahta çıktığı zaman Osmanlı Devleti'nin en büyük sorunu Mısır Meselesi idi. Padişah, meselenin derhal çözülmesi taraftarı olmuştur. Erken yaşta tahta çıktığı için henüz tecrübesiz olan Abdülmecid, çevresindeki tecrübeli devlet adamlarını önemli görevlere getirmiştir. Hüsrev Paşa'yı sadrazam, Damat Halil Paşa'yı serasker, Rauf Paşa'yı da Divan-Ahkâm-ı Adliye'nin başına getirmiştir. Ancak Mısır Meselesi bir iç sorun olmaktan çıkıp bir dış sorun haline gelince Abdülmecid'in bu meselenin çözümü konusunda en güvendiği isim Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa olmuştur⁹⁷.

Mustafa Reşid Paşa koruyucusu Pertev Paşa sayesinde Babialı bürokrasi içinde padişahın beğendiği bir devlet adamı haline gelmiştir. Sultan II. Mahmud, Mustafa Reşid'in Fransızca öğrenmesini istemiştir. Mustafa Reşid bu sayede yurt dışına giderek dış dünyayı tanıma fırsatı bulmuştur. 1834'te Paris elçisi olarak atanmış, daha sonra ise Londra elçiliği yapmıştır. Hariciye müsteşarlığı ve hariciye nazırlığına yükselerek bürokrasi içinde önemli bir yükselme yaşamıştır. II. Mahmud'un ölümü sırasında Hariciye Nazırı olan Mustafa Reşid, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla Londra'dan İstanbul'a gelmiş ve gelir gelmez 3 Kasım 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın⁹⁸ ilan edilmesini sağlamıştır⁹⁹.

Mustafa Reşid Paşa, Avrupa'da gerçekleşen gelişmelerin bir an evvel Osmanlı Devleti'nde tatbik edilmesi hususunda önemli çalışmalar ortaya koymuştur. III. Selim döneminde başlayan modernleşme hareketlerinin Tanzimat Dönemi'nde hızlandırılıp uygulanmasında aktif rol oynamıştır. Bu anlamda hem devrin padişahı Sultan II. Mahmud hem de halefi Sultan Abdülmecid tarafından desteklenmiştir¹⁰⁰.

⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yenigün Yay., İstanbul 1999, s.42.

⁹⁷ Enver Ziya Karal, *Tanzimat-ı Hayriyye Devri* (1836-1856), Yenigün Yay., İstanbul 1999, s.11.

⁹⁸ Tanzimat Fermanı'na dair ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Yay., Ankara 2010, s.164-180.

⁹⁹ İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoenix Yay., Ankara 2006, s.284-285.

¹⁰⁰ Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 31, s.349.

Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Dönemi ile ortaya çıkan “Yeni Aydın Tipi”nin ilk örneğini oluşturur. Tanzimat Dönemi’nden önce Türk toplumundan iki aydın tipi vardır. Bunlar medreselerden çıkan ulemalar ve tekkelerden çıkan veliler idi. Bunlar, parayı elinden tutan iktidara karşı manevi gücü elinde tutan kimseler olmuştur. İşte bu yeni aydın tipi de otoriteye karşı sınırlandırıcı, aydınlatıcı ve eleştirel yaklaşabilen bir örneği oluşturmuştur. Ancak ulema ve veli gibi gücünü Tanrıdan değil bizzat akıl, vicdan ve hürriyetten almıştır. Mustafa Reşid Paşa sadece Tanzimat’ın ilan edilmesi hususunda değil aynı zamanda eğitim konusunda da önemli çalışmalara imza atmıştır. Özellikle Batılı anlamda eğitim kurumlarının kurulmasını, eğitimin Batıdaki gibi ilk, orta ve yükseköğretim olarak kademeli verilmesi konusunda da öncülük etmiştir. Kendi döneminde politik hırslar yüzünden çokça eleştiri alsa da yetiştirdiği kadrolar sayesinde kendinden sonra özellikle Ali ve Fuad Paşalar sayesinde bir devrin en önemli siması haline gelmiştir¹⁰¹.

Mahmud Celaleddin Paşa¹⁰² (1838-1899) Mirat-i Hakikat adlı eserinde Mustafa Reşid Paşa hakkında şu sözlere yer vermiştir¹⁰³:

“Reşid Paşa doğuştan sahip olduğu kabiliyetle bir millet içinde eşi az görülen şahsiyetlerdendi. Osmanlı Devleti’ni ikiye bölmek derecesine gelen Mısır gailisini ortadan kaldırabilmek için, Avrupa’ya karşı tesirli ve işe yarar teminat göstererek, devletin ayakta kalmasını sağlamak üzere dışarıdan yardımcı bulmağa mecbur olduğu gerçeğini anladı. Önce; öldürme, zehirlenme ve mallarına el koyma gibi kötü muameleler iddiasıyla Osmanlı idaresinden yakınan bir kısım tebaayı, haklarını garantiye alacak bir takım esaslar koymak suretiyle devletlerine ısındırmağa ve genel hukuk prensiplerinin Osmanlı Devleti’nde varlığını ortaya koymağa yardımcı olmak üzere; mal ve can emniyeti, ırz ve namusun korunması esaslarını, kanun ve nizamlarla bağlanmış (Avrupai) idare tarzını yerleştirmeyi ihtiva eden Tanzimat-ı Hayriye adıyla kararlaştırdığı ıslahatı 3 Kasım 1839 günü Gülhane’de okuduğu Hatt-ı Hümayun ile ilan etmiş ve Mısır meselesinin hallini söz konusu ıslahatın yapılmasına bağlayarak, bir müddetten beri Osmanlı Devleti’nin yıkılıp yok edilmesine meyil gösteren Avrupa kamuoyunun güvenini sağlamış, böylece Osmanlı’nın güç ve kudretinin ayakta kalması lüzumunu tasdik etmiştir.”

¹⁰¹ Mehmet Kaplan, “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoenix Yay., Ankara 2006, s.318-324.

¹⁰² Mahmud Celaleddin Paşa Çorlulu Ali Paşa’nın torunlarından ve Muhasebeci Aziz Efendi’nin oğludur. Meclis-i Vala’dan yetişip başkâtip efendi, dâhiliye müsteşarı, senelerce Şüray-ı Devlet Tanzimat kısmı reisi, sonra maliye nazırı daha sonra Bursa ve Girit Valisi oldu. 22 Zilhicce 1289 (15 Kasım 1881) yılında vezirlik makamına getirildi. Nafia ve ticaret nazırı iken Ramazan 1316’da (Ocak 1899) vefat etmiştir. Beşiktaş’ta Yahya Efendi Tekkesi’ne defnedilmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., C:6, İstanbul 1996, s.1799

¹⁰³ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-i Hakikat*, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yay., İstanbul 1983, s.32

Namık Kemal de İbret Gazetesi'nde Mustafa Reşid'in Tanzimat Fermanı'nın hazırlamasının ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle anlatmıştır¹⁰⁴:

“Devlet-i Aliyenin en büyük bahtiyarlıklarından biridir ki, bu kadar şiddetli bir hatar içinde Reşid Paşa zuhur eyledi. Tanzimatı ilan ile Devlet-i Aliyeyi kurtardı. Gülhane Hattı ba'zılarının zannı gibi Devlet-i Aliyye için bir şartname-i esas değildir. Yalnız şartname-i hakimiz olan şer'i şerifin bazı kavaidini te'yid ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık bir kaç tedabir-i idareyi müeled bir beyannameden ibarettir. Reşid Paşa Tanzimatı kendi hayatının muhafazası için neşr etti diyenlerde vardır. Bu rivayet sahih olsa ne lazım gelir? Böyle bir zaman içinde Gülhane Hattını ilan edebilecek kadar dirayet ve cesarete malik bir adamın vücudu hiç olmaz ise o hatt-ı hümayun kadar nafi değil midir?”

Mustafa Reşid Paşa'nın çağdaşı Ahmed Cevdet Paşa da Tanzimat Dönemi'nin önemli bir başka siması olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın en önemli fikir adamlarından birisi olan Cevdet Paşa, Osmanlı tarihinde ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına üst rütbeden geçiş yapan tek isim olmuştur. Cevdet Paşa dönemin getirmiş olduğu yenilikçi ve modern anlayışın karşısında tutuculuğu temsil etmiştir¹⁰⁵. Ona göre İslam dini hürriyet konusunda herkese hak ettiği özgürlüğü zaten vermektedir. Bu yüzden Batı'daki gibi bir hürriyet kavgasına tutuşmak yanlıştır. Osmanlı Devleti'nde hürriyetten çok adaletin tesis edilmesi gerektiğini savunmuştur. Devletin fitne, fesat ve zulmü önlerse ve İslami esaslara uyarsa muvaffak olabileceğini söylemiştir. İslamiyet'in getirmiş olduğu eşitlik ve adalet kavramlarının Avrupa'da olmaması ve Avrupa'da gerçekleşen sınıf çatışmaları, feodalitenin Osmanlı'da gerçekleşmemesinin yegâne sebebi olmuştur¹⁰⁶.

Cevdet Paşa, Encümen-i Daniş'in kararıyla Vasıf Tarihi ile Üss-i Zafer¹⁰⁷ arasındaki yılların sade bir dille yazımına memur edilmiştir. Bu süre zarfında çeşitli idari görevlerde bulunmasına rağmen meşhur on iki ciltlik Tarih-i Cevdet'i kaleme almıştır. Eserini yazarken sadece olayları aktarmakla kalmamış, olaylar arasında tahlil ve tenkitlerde bulunmuştur. Türk tarih yazıcılığında ilk defa bir vak'anüvis olayları neden-sonuç ilişkisine dayalı olarak yazmıştır. Yine vak'anüvislik döneminde tuttuğu notları halefi Ahmed Lütfi Efendi'ye göndermiştir. Kaleme aldığı

¹⁰⁴ Namık Kemal, “Tanzimat”, *İbret Gazetesi*, S:46, 4 Ramazan 1289, s.1.

¹⁰⁵ İlber Ortaylı, *Devletin En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul 1987, s.181.

¹⁰⁶ Yusuf Halaçoğlu, M.Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:7, s.445.

¹⁰⁷ Vak'anüvis Esad Efendi tarafından Vaka-yı Hayriyye'yi anlatan ve hadisenin yaşandığı 1826 senesini ebced hesabıyla veren eseri. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Esad Efendi, *Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi*, (Yay. Haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 2000.

cüzlere hatıra manasına gelen “tezkire” adını vermiş ve Tezakir¹⁰⁸ adlı eseri ortaya çıkmıştır. Cevdet Paşa, Sultan II. Abdülhamid’in tahta cülusundan sonra padişahın isteğiyle, 1892 yılında padişahın tahta geçmesine vesile olan olayları yazdığı Ma’ruzat¹⁰⁹ adlı eserini padişaha sunmuştur¹¹⁰.

19. yüzyılın en önemli hukuk reformu Mecelle diye adlandırılan medeni kanunun ortaya çıkmasında da Cevdet Paşa’nın büyük gayretleri olmuştur. İlk bölümü 1870 yılında yayınlanan çalışma üzerine Bernard Lewis, Cevdet Paşa için “*zamanının entelektüel hayatında önde gelen bir sima olan bilim adamı, tarihçi ve dahi*” ifadelerini kullanmıştır¹¹¹. Türkçe dilbilgisi gramer kitabı olan Kavaid-i Osmaniye’yi ilerleyen yaşına rağmen yazabilmiştir¹¹². Cevdet Paşa İslam kaynaklarının yanında Batı’da eser vermiş bilim adamlarının da kaynaklarını incelemiştir. Eserlerinde memleketin kültürel, siyasi ve içtimai sorunlarını tenkit etmiş, kurumlardaki bozulmalara işaret etmiştir. Bir Tanzimat aydını olarak verdiği eserlerde dönemin ihtiyaçlarına uygun olarak daima modern fikirleri savunmuştur¹¹³.

Tanzimat Dönemi’nin bir başka ünlü siması Mehmed Emin Ali Paşa, Mısır Çarşısı’nda attarlık yapan Ali Rıza Efendi’nin oğlu olarak 1814 yılında dünyaya gelmiştir. 1833 yılında Divan-ı Hümayun’da tercüme odasına memur olmuştur. 1835 yılında Avusturya Devleti’nde I. Ferdinand’ın tahta çıkmasıyla birlikte onu tebrike giden heyet içerisinde yer almıştır. Bir buçuk sene kadar Viyana’da kalmış ve burada Fransızcasını ilerletmeyi başarmıştır. 1837 yılında buradan St. Petersburg’a tayin olarak yeni görev yerine gitmiştir. Bu süre zarfında Avrupa’da edindiği tecrübe kendisine ileride Osmanlı Devleti’nde ifa edeceği vazifelerin altyapısını oluşturmasını sağlamıştır. 1838 yılında Reşid Paşa’nın Paris Sefareti’ne atanmasından sonra maslahatgüzar olarak Londra’da kalmıştır. Yirmi beş yaşında böyle önemli bir göreve gelmesi Reşid Paşa’nın ona ne kadar güvendiğini göstermiştir¹¹⁴.

¹⁰⁸ Cevdet Paşa elinde bulunan 40 tezkirenin 39 adedini Ahmed Lütfi Efendi’ye göndermiştir. 40. Tezkire kendi otobiyografisinin olduğu bölümdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir*, (Yay. Haz. Cavid Baysun), T.T.K Yay., Ankara 1991.

¹⁰⁹ Tam neşri için bkz. Cevdet Paşa, *Ma’ruzat*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yay., İstanbul 1980.

¹¹⁰ Bekir Kütükoğlu, “Vekayi’nüvis”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:11, Ankara 2002, s.408-409.

¹¹¹ Lewis, *a.g.e.*, s.122.

¹¹² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C:2, s.396.

¹¹³ Ahmed Aydın, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:11, Ankara 2002, s.425.

¹¹⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yay., C:1, İstanbul 1982, s.4-6.

Ali Paşa, bir süre daha çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Reşid Paşa'nın sadareten azledilmesi üzerine sadaret makamına getirildi. Cevdet Paşa, Tezakir adlı eserinde olayı şöyle anlatmaktadır:

“Reşid Paşa ile Fethi Paşa yek diğerleriyle uğraşmaktan hali olmadıkları cihetle Abdülmecid Han Hazretleri işbu 1268 Şevval 25'nde ikisini dahi azl ile Ali Paşa'yı makam-ı sadarete ve Fuad Efendi'yi de Hariciye Nezareti'ne getiridi. Ali Paşa her ne kadar efendisi olan Reşid Paşa'ya hürmet ve ri'ayette tecviz-i kusur etmiyor idiye de rekabet-i cah u ifsadı ma-beyne sai olduklarına mebni bu teheddül münasebetiyle bi't tabi araları açıldı ve Ali Paşa ile Fuad Efendi zaten müttehid olub Serasler Rüştü Paşa dahi onlar ile birleşerek üçü ekaanim-i selase gibi yek vücud oldular ve me'murin ikiye münkasım olarak bir takım bunlara meyl ile diğer bir takım dahi Reşid Paşa taraftarlığında sabit kıldılar¹¹⁵.”

Ali Paşa henüz otuz sekiz yaşında Reşid Paşa'nın yerine sadrazam olmuş ve Hariciye Nezareti'ne de arkadaşı Fuat Efendi'yi getirmiştir. Yeni bir kadro hareketi başlatmak istemesi koruyucusu ve devlet içerisinde önemli basamakları tırmanmasına öncülük eden Reşid Paşa tarafından olumsuz karşılanmıştır. Reşid Paşa ile yaşadığı iktidar mücadelesinin en önemli göstergelerinden birisi bu olmuştur. Ali Paşa her ne kadar sadaret makamına geçişi için düzenlenen merasimden sonra Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısına gidip eteğini öpmek istemişse de ikili arasındaki uzaklaşmayı önleyememiştir¹¹⁶.

Fatma Aliye¹¹⁷ Hanım bu dönemi kaleme aldığı eserinde yaşanan mücadeleyi şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bu hal zavallı Reşid Paşa için elim idi. Kendi talim eyleyüb yetiştirdiği ve iki kolu mesabesinde bulundurduğu, kendisine sırdaş edindiği mahareti siyasiyesinden tecrübe ve melekesinden feyzab eylediği, birini kendi eliyle vezarete, diğerini rütbe-i balaye kadar çıkardığı bu iki sevgili ve kıymetli şakirdlerinin ona öyle arkalarını çevirivermeleri gücüne gitmeyecek bir şey değildi. Reşid Paşa istidadlarını gördüğü Ali ve Fuad Efendileri kendine muavenetde istihdam eylemek ve Devlet-i Osmaniye'de diplomat yetiştirmek arzusuyla o yolda tedris ve talim ve terbiye eylemiş olduğu halde üstadlarına muavenetle, el ele çalışub devletlerine büyük işler görecekları yerde üstadlarının tertib ve talimatı ile girişmiş oldukları meselelerdeki muvaffakiyetlerinden şumarub onunla rekabete çıkmışlar ve Hariciye

¹¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezakir*, (Yay. Haz. Cavid Baysun), T.T.K Yay., C:4 Ankara 1991, s.61.

¹¹⁶ Kemal Beydilli, Ali Paşa, Mehmed Emin, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:2, s.425.

¹¹⁷ Fatma Aliye Hanım Ahmed Cevdet Paşa'nın kızıdır. Cevdet Paşa kızlarının Arapça ve Farsça yanında iyi bir Fransızca eğitimi görmeleri hususunda titizlik göstermiştir. Bunun yanında Fatma Aliye Hanım Türk edebiyatının ilk kadın romancısıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Mithat Efendi, *Fatma Aliye (Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu)*, Sel Yay., İstanbul 2011.

*nezaretiyle sadaret gibi daima Reşid Paşa'ya muhtaç olan mekame haris olarak oralara kendileri yerleşmek hevesiyle anın aleyhine düşmüşler idi.*¹¹⁸”

Cevdet Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa'nın kişisel özellikleri hakkında da bilgiler vermiştir. Fuad Paşa'nın güzel nutukta bulunduğunu ve pek bir hazır cevap olduğunu, güzel mazmunlar ve nükteli sözler söylemekte pek mahir olduğunu söylemiştir. Buna karşın Ali Paşa ise yöneticilik vasfı konusunda pek mahir olmasına karşılık nutuk konusunda pek bir sönük kalan ve çok sessiz bir şahsiyet olduğunu ifade etmiştir. Reşid Paşa'nın ve kendisinden sonra yetiştirmiş olduğu Ali ve Fuad Paşaların devrin en önemli diplomatları olduğunu, Ali ve Fuad Paşaların, Reşid Paşa'nın adeta birer cenahı olduklarını belirtmiştir¹¹⁹.

Tanzimat Dönemi'nin belki de en ilginç siması Keçecizade Fuad Paşa olmuştur. Asıl adı Mehmed Fuad olan Fuad Paşa 1815 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası ünlü şair Keçecizade İzzet Molla, annesi Hibetullah Hanım'dır. Annesinin soyu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya kadar dayanmaktadır. Aslında Fuad Paşa ilmiye tahsili görmek istediği için Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Ancak babasının Sivas'a sürgün edilmesinden dolayı Mekteb-i Tıbbiye'ye¹²⁰ girmiştir. Burada hocasının Fransız olması sayesinde Fransızca öğrenmiştir. 1837 yılında Babıali tercüme odasına girmiştir. 1839 yılında burada mütercim-i evvelliğe yükselmiştir. Londra'ya sefaret başkâtibi olarak gitmiş ve burada iki yıl kalmıştır. Ali Paşa ile burada tanışmış ve Ali Paşa kendisini maiyetine almıştır¹²¹. 1852 yılında Ali Paşa sadarete getirilince Fuad Paşa'da Hariciye Nezareti'nin başına tayin edilmiştir. Makamat-ı Mübareke¹²² meselesinde Fransa'nın yanında yer aldığı için Ruslar tarafından büyük eleştiri almıştır. 28 Şubat 1853 yılında İstanbul'u ziyaret eden Prens Mençikof Fuad Paşa'yı ziyaret etmeyerek protesto etmiştir. Bunun üzerine devletin itibarına zarar gelmesin düşüncesiyle yedi aylık Hariciye Nezareti görevinden istifa etmiştir¹²³.

¹¹⁸ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1332, s.88-89.

¹¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezahir*, C:4, s.57.

¹²⁰ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Sultan II. Mahmut tarafından 14 Mart 1827'de açılan Türkiye'nin ilk tıp fakültesidir.

¹²¹ Orhan F. Köprülü, Fuat Paşa, Keçecizade, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:13, s.202.

¹²² Makamat-ı Mübareke; Kudüs'te bulunan Hz. İsa'nın doğduğu Beytü'l Lahim mağarası ve kilisesi gibi yerlerin adıdır. Söz konusu olan yerin Ortodoks Ruslar mı yoksa Katolik Fransızlar tarafından mı muhafaza edileceği hususunda 1634 yılından beridir süre gelen tartışmalar olagelmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali*, T.T.K. Yay., Ankara 1959.

¹²³ İnal, *a.g.e.*, s.156.

Fuad Paşa beşinci kez getirildiği Hariciye Nazırlığı sırasında Sultan Abdülaziz ile birlikte İngiltere ve Fransa'ya ziyaretlerde bulunmuştur (21 Haziran- 7 Ağustos). Bu süre zarfında kalbinden rahatsız olan Fuad Paşa'nın rahatsızlığı daha da artmıştır. 1868 yılının kışını geçirmek için gittiği Nice şehrinde 1869 yılında vefat etmiştir¹²⁴.

Fuad Paşa'nın ölümünün ardından ortaya çıkan tartışmalı bir konu kendisinin kaleme aldığı iddia edilen vasiyetnamesi olmuştur. Bu vasiyetname ilk olarak İstanbul'da İngilizce ve Fransızca olarak çıkan The Levant Herald gazetesinde yayınlanmıştır¹²⁵. Vasiyetname ile ilgili önemli bir iddianın sahibi ise J. Lewis Farley'dir¹²⁶. Farley 1875 yılında yayınlanan kitabında vasiyetnamenin Fuad Paşa'nın torunu olan İzzet Bey'in kendisine verdiğini ve kendisinin de İngilizceye çevirerek vasiyetnameyi¹²⁷ kitabına koyduğunu söylemiştir¹²⁸. Amerikalı Profesör Roderic H. Davison, mektubu mesele üzerinde yazılan bütün neşriyatı gözden geçirip Doğu'da ve Batı'da mevcut bütün kaynakları bir araya getirerek tekrardan incelemiş ve bazı konulardaki problemleri çözüme kavuşturup bazı konularda da uyarılarda bulunmuştur¹²⁹.

Fuad Paşa farklı mizacı, hazırcevaplığı ve nüktedanlığı ile öne çıkmış bir figür olmuştur. Cevdet Paşa, Maruzat adlı eserinde Fuad Paşa'nın kişiliği hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

“Fuad Paşa, o rütbe kayıtsız idi ki familyasının ırz u namusunca laubalîyane harekâtını bildiği halde iğmaz eylerdi. Çünkü zevcesi hanımın pederi Ahmed Efendi, Nusayri taifesinden olup, Nusayrielerde ise ırz u hamiyet daiyeleri olmadığından, hanımın mübalatsızlığı pederinden mevrus olup, biraderi ma'hud Hariciye teşrifatçısı Kamil Bey'in ma'lûm olan hamietsizliği de miras-ı peder idi. Amma Fuad Paşa'nın kayıtsızlığına sebep bu idi ki, kendüsünde pederinden mevrüs kalb rahatsızlığı var idi.”¹³⁰

¹²⁴ Köprülü, a.g.m., s.204

¹²⁵ Roderic H. Davison, “The Question Of Fuad Paşa's “Political Testament”, *Belleten*, C:23, S:89, Ocak 1959, s.122.

¹²⁶ Farley 1857-1858 tarihleri arasında Suriye'de bulunmuş 1860-1861 tarihlerinde İstanbul'da Osmanlı Bankası'nda görev yapmış bir İngiliz'dir. Daha sonra Bristol'de Osmanlı temsilcisi olarak görev yapmıştır. İlk dönem kitaplarının birkaçında Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu ve kaynakları hakkında yazılar yazmış, yabancı sermayeyi ve yerleşimcileri imparatorluğa çekmeye çalışmıştır. Farley hem Ali hem de Fuad Paşa ile yakın ilişkiler içinde olduğunu iddia etmiştir. Emine Gümüşsoy, *Keçecizade Mehmet Fuad Paşa*, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s.128.

¹²⁷ Vasiyetnamenin İngilizce metni 27-36 sayfaları arasında bulunmaktadır.

¹²⁸ J. Lewis Farley, *Decline Of Turkey: Financially and Politically*, Oxford Press, London 1875, s.26.

¹²⁹ Tafsilatı için bkz. Davison, a.g.m., s.119.

¹³⁰ Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yay., İstanbul 1980, s.2.

Bunun yanında Tanzimat Dönemi aile yapısı içerisinde Sadrazam Fuad Paşa'nın aile yapısı da dikkat çekmiştir. Modern adab-ı muaşeret kurallarını benimseyen ve siyasi rakipleri tarafından sürekli eleştiri gören bu aile yapısı Tanzimat Dönemi'nin en tipik örneklerinden birisini meydana getirmiştir. Özellikle aileye mensup kadınların serbestliği muhafazakâr çevrelerce sürekli eleştiri konusu olmuştur¹³¹. Osmanlı toplumu içinde dönemin şartları itibariyle bu eleştiri pek de haksız sayılmaması gerekmektedir. Şerif Mardin'in "*Tanzimat kelimesi çağın bol masraflı balolarında Fransızca olarak nükteli şiir ve sözler söyleyen Reşid'in selefi Fuad Paşa'ya hatırlatmaktadır*" sözü aslında durumu gayet iyi özetlemiştir¹³².

Fuad Paşa ve Ali Paşa aile yapıları ve siyasi görüşleri birbirlerinden farklı olmasına karşın birbirleriyle hep uyum içinde çalışmayı başarmışlardır. Mahmud Celaleddin Paşa bu iki devlet adamının arasındaki uyum için şu ifadeleri kullanmıştır:

*"Bunların her ikisi de Reşid Paşa mektebinde yetiştiğinden ve siyaset işlerinden olgunlaştığından Avrupa'da çok iyi tanınmakta idiler. Bu bakımdan bunlardan biri sadarete bulununca bir diğeri Hariciye Nazırlığını üzerine almaktaydı. Ali ve Fuad Paşalar devletin siyasi hukukunu on yıl bu şekilde mahirce idare etmişlerdir."*¹³³

Fuad Paşa, Ali Paşa ve Rüştü Paşa ile aralarında ki farkı kendi üslubu ile şu şekilde izah etmiştir:

*"Biz Âli Paşa ve Rüştü Paşa ile birlikte yola çıkıp da önümüzde bir çaya tesadüf etsek, ben derhal paçalarımı sıvar, suya dalarak bata çıka geçerim. Âli Paşa tereddüd ve teenni göstererek ve araya araya yol bularak, üstünü islatmadan geçer. Rüştü Paşa ise buradan geçersen suya batırım, bu taraftan geçsem üstümü islatırım diyerek çok tereddüdden sonra dönüp gider. İşte aramızdaki fark budur."*¹³⁴

Ali ve Fuad Paşalar dönemin tüm çalkantıları ve sıkıntıları içerisinde bürokrasinin devlet içerisindeki üstünlüğünün ortaya konulmasında çok önemli rol oynamışlardır. Özellikle Reşid Paşa'nın ölümünden sonra bürokrasi içinde hâkim güç kalarak Babıalı'de on yıllık süre boyunca istikrarı sağlayarak Osmanlı Devleti'nde gerçekleşecek olan birçok reformun öncüsü olmuşlardır. Onların bürokrasi içinde rakipsiz kalıp engellenmemesi sonucunda kendilerinden sonraki

¹³¹ Ekrem Işın, "Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoneix Yay., Ankara 2006, s.391.

¹³² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s.59.

¹³³ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.45.

¹³⁴ *Serveti Fünun Dergisi*, 22 Eylül 1927, s.298. (Ek 5 bkz.).

dönemlerde gerçekleşecek olan reformlardan çok daha farklı uygulamaları hayata geçirmeye çalışmışlardır¹³⁵.

3. Osmanlı Devleti'nde İlk Batılılaşma Hareketleri

3.1. III. Ahmed Dönemi: Lale Devri

Osmanlı Devleti'nde Avrupa tarzında ilk yenileşme hareketleri III. Ahmed döneminde başlatılmıştır. Avusturya Devleti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Karlofça Antlaşması neticesinde Osmanlılar artık Batı'nın üstünlüğünü kabul etmiş ve Osmanlı devlet adamları ile dönemin bazı aydınları bu üstünlüğün kaynağını öğrenmeye çalışmışlardır. Avrupa'daki gelişmelerin en önemli sebebi ise Osmanlı Devleti'ndeki silah teknolojisinin Avrupa'daki teknolojinin gerisinde kalması olmuştur¹³⁶.

Osmanlı devlet adamlarının yaşanan sıkıntılı dönem karşısında ne çare düşündüklerine dair ilk yazılı belge Vak'anüvis Esad Mehmed Efendi'nin (1785-1847) Vekayiname adlı üç ciltlik yazma eserinin lahika başlıklı ve hiçbir isim belirtilmeksizin bir Hristiyan subay ile bir Müslüman devlet adamı arasında geçen konuşmaların olduğu belgede görülmüştür. Esad Efendi, söz konusu belgenin, dönemin bazı düşünürleri tarafından Sultan III. Ahmed'e sunulmak üzere İbrahim Paşa'ya verildiğini söylemiştir. Müslüman devlet adamı Osmanlı ve İslam düşüncesinin üstünlüğünü savunurken, Hristiyan subay ise Avrupa'daki gelişmelerin bir an evvel devlet içerisinde uygulanmasının elzem olduğunu ifade etmiştir¹³⁷. Konuşmaları yapanların isimleri geçmemesine rağmen daha sonra Mustafa Nuri Paşa (1824-1899) bu belgenin Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuş bir Avrupalı tarafından yazılmış olduğunu ileri sürmüştür¹³⁸.

Niyazi Berkes, Osmanlı Devleti'nde o yıllarda bu belgedeki gözlemi yapabilecek Hristiyan'ı temsil edebilecek kişiler olduğunu söylemiştir. Bu kişilerden biri 1717 sonlarında İstanbul'a gelmiş olan Huguenotların başında bulunan Rochefort isimli bir Protestan'dır. Rochefort'a göre Osmanlı Devleti'nin çektiği mali sıkıntının

¹³⁵ Butrus Ebu Manneh, "Ali ve Fuad Paşaların Babıali'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)", çev. Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoneix Yay., Ankara 2006, s.334.

¹³⁶ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, "18. Yüzyıl Islahatı Değişme ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, Yenigün Yay., C:12, Ankara 2002, s.480-481.

¹³⁷ Faik Reşit Unat, "Ahmed III Devrine Ait Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları*, C:1, S:1-6, Haziran 1941-Mayıs 1942, s.107-121.

¹³⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat*, (Yay. Haz. Neşet Çağatay), T.T.K. Yay., Ankara 1980, s.35.

nedeni Avrupalıların Osmanlı Devleti'nden ucuza mal ettikleri hammaddeyi kendi ülkelerinde işleyerek tekrar Osmanlılara satmaları olmuştur. Bu durum karşısında halkın parası Avrupalıların “*cebine akmış*” ve Osmanlı ülkesinde metal para (sikke) eksikliğinden dolayı darboğaz yaşanmıştır. Huguenotlar kendileri sayesinde Osmanlı Devleti'ne getirecekleri teknik bilgi ile yerli bir sanayi kurmayı ve bunun karşılığında da Osmanlı ülkesinde yaşamayı teklif etmişlerdir¹³⁹. Bunun yanında Rochefort, Babıali'nin hizmetinde teşkil edilmek üzere bir askeri mühendisler kıtası oluşturmaya dair on sayfalık bir rapor sunmuştur. Raporda geleneksel askeri yapılanmanın yanında Avrupa usullerince yetiştirilmek üzere bir ordu teşkil edilmesi teklif edilmiştir. Ancak bu gelişmelerden bir sonuç alınmamıştır¹⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nde, III. Ahmed döneminde 1718 yılının Mayıs ayında başlayıp 1730 yılına kadar devam eden döneme Lale Devri adı verilmiştir. Sultan III. Ahmed bu dönemde sadrazamlığa Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yı¹⁴¹ getirmiştir. Lale Devri Osmanlı Devleti'nde kültürel faaliyetlerin arttığı ve yenileşme hareketlerinin yoğunluk kazanmaya başladığı, savaşıardan uzak, sükûnetin hâkim olduğu buna karşın eğlence hayatının yoğun olarak yaşandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir¹⁴².

Lale Devri Avrupa'daki gelişmelerin yakından takip edilerek bu yeniliklerin Osmanlı Devleti'ne getirilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Bu vesile ile 1720 yılında Fransa ile bir ittifak arayışı bulmak adına Paris'e gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed¹⁴³ bu görevinin dışında Fransa'daki gelişmeleri yakından takip etmesi ve buradaki yeniliklerin Osmanlı Devleti'ne kazandırılacak olanlarının üzerine bilgi getirmesi istenmiştir¹⁴⁴.

¹³⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmed Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s.48.

¹⁴⁰ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul, 1982, s.181.

¹⁴¹ İbrahim Paşa Nevşehir'de doğmuştur. Babası İzdin Voyvodası Ali Ağa'dır. 1688'de hemşerilerini ziyaret etmek için İstanbul'a gelmiş, burada akrabalarının yardımı ile sarayda helvacıların arasına katılmıştır. Silahdar Ali Paşa'dan dul kalan Fatma Sultan ile evlendikten sonra 1718 yılında sadrazam ve serdar-ı ekrem olmuştur. 1730 Patrona Halil İsyanı'nda katledilmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C:3, s.778-779.

¹⁴² Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999, s.209.

¹⁴³ Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed 18. yüzyılda yaşamış Türk devlet adamlarından biridir. Adı Mehmed Faiz olup Yeniçeri kocalarından Süleyman Paşa'nın oğludur. Yirmisekizinci Yeniçeri ortasından yetiştiği için bu isimle tanınmıştır. Ocakta zamanla yükselerek çorbacı ve muhızır ağa oldu. Hocalık rütbesiyle yeniçeri ağalığına getirildi. Daha sonra darphane nazırlığı, şikk-i salis defterdarlığı görevlerinde bulundu. Pasarofça Antlaşması görüşmelerine ikinci delege olarak katıldı. Gösterdiği liyakatle Damat İbrahim Paşa'nın takdirini kazandı ve III. Ahmed tarafından elçilik göreviyle 1720-21 yılları arasında Fransa'da bulundu. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, İSAM Yay., İstanbul 2006, s.116.

¹⁴⁴ Berkes, *a.g.e.*, s.56.

Çelebi Mehmed'in Fransa ziyareti her iki devlet için mühim bir buluşma haline gelmiştir. Osmanlı Devleti hem Fransa ile ittifak kurmak hem de bilimsel çalışmaları yakından görmek istemiştir. Buna karşın 1718 yılında Osmanlı Devleti ile Avusturya Devleti arasındaki müzakerelerde Avusturya'nın Osmanlılar karşısında Avrupa'da kazanmış olduğu saygınlık Fransa'yı büsbütün endişelendirmiştir. Bu sebepten elçinin ziyareti Fransa için son derece önemli hale gelmiştir. Çelebi Mehmed, Versailles Sarayı'na geldiğinde Fransızların son derece şatafatlı bir karşılaması ile karşılaşmıştır¹⁴⁵.

Paris ziyareti boyunca oldukça ilgi görmüş olan Çelebi Mehmed, özellikle Paris sosyetesini ve ileri gelenleri tarafından hürmetle karşılanmıştır. At üstünde Fransa Kralı ile askeri geçit törenlerine katılmış, kral ile birlikte ava gitmiş, kralın sarayını hususi olarak gezmiş, Paris'in önemli kale ve istihkâmları ile kiliselerini ziyaret etmiştir. Bunların yanında Paris tıbbiyesini, hayvanat bahçelerini, parklarını, halı imalathanelerini, ayna fabrikalarını, rasathaneyi ve matbaayı ziyaret etmiş ve tüm bunları sefaretnamesinde yazmıştır¹⁴⁶.

Lale Devri'nin belki de en önemli gelişmesi matbaanın Osmanlı Devleti'ne gelmesi olmuştur. 1719 yılında İbrahim Müteferrika ve Said Mehmed Çelebi¹⁴⁷ matbaanın kurulmasını sağlayacak uygun ortamı ve teçhizatı sağlayarak ilk Türk matbaasının kurulmasını sağlamışlardır¹⁴⁸.

İlk Osmanlı matbaasının kurucusu olan İbrahim Müteferrika, Erdel'in Koloszar şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1670-1674 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı ve ailesi de bilinmemektedir. Müslüman olmadan önceki hayatı ile ilgili çok şey bilinmeyen İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı'daki hizmetleri esnasında ifa etmiş olduğu

¹⁴⁵ Jeanne Chevallier, Nimes'de Bir Osmanlı Elçisi, çev. Sezen Ongan, *Hayat Tarih Mecmuası*, S:1, 1 Ocak 1978, s.25.

¹⁴⁶ Yirmi Sekiz Çelebi Sefaretnamesi Hayat Tarih Mecmuasında tefrikalar halinde yayınlanmıştır. Aylık olarak çıkan bu dergide 4 ay boyunca sefaretnameden bölümler yayınlanmıştır. İlk yazı 1 Mart 1967 yılında 2. sayısından itibaren devam etmiştir. Bunun için bk. Şevket Rado, "Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, S:2-5, 1 Mart-1 Haziran 1967.

¹⁴⁷ Said Mehmed Çelebi, Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğludur. Paris Sefareti sırasında babası ile birlikte Paris'e gitmiştir. Burada matbaayı öğrenmiş ve İstanbul'da maiyetindeki İbrahim Müteferrika ile matbaayı kurmuştur. Hidayet Nuhoglu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülhazalar", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:7, Ankara 1999, s.222.

¹⁴⁸ a.g.m., s.222.

vazifeler hakkında da bilgiler kısıtlı kalmıştır¹⁴⁹. İbrahim Müteferrika'nın mesleği müteferrikalıktır. Müteferrikalar padişahın hizmetinde bulunan, seçme insanlardan oluşan bir grubu oluşturmuştur. 18 Nisan 1716'da müteferrikalığa girmiş, daha sonra aynı yıl içerisinde Avusturya'ya karşı Belgrad'da toplanan Macarların yanında görevlendirilmiştir¹⁵⁰. II. Rakoczi'nin 1717 yılında Türkiye'ye sığınmasından sonra da onun yanında görev yapmıştır¹⁵¹. Türkler ile birlikte savaşa giden Macar askerlerinin tahrirlerini yapmıştır. 1743 yılında Dağıstan'da Kaytak Prensi Ahmed Han'ın tayin beratını götürmüştür. İbrahim Müteferrika matbaacılığının yanında devletin dış ilişkilerinde de görevler almıştır¹⁵².

İbrahim Müteferrika, mesleğinin yanında önemli bir fikir adamı hüviyeti taşımaktadır. 1710 yılında Risale-i İslamiye adlı eserini kaleme almıştır. Bu onun Osmanlı Devleti'nin kültürü ve İslamiyet hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermiştir. Yine 1731 yılında yazdığı Usül al Hikem fi Nizam al Ümem¹⁵³ adlı eseri Osmanlıların Batılılaşma dönemi olarak adlandırdığımız Lale Devri'nin o dönemdeki Osmanlı-Avrupa karşılaştırmaları açısından çok mühim bir yer teşkil etmiştir. Eserinde Batı'daki askeri teşkilatlanmaların yapısı ve savaş usullerini incelemiş, Türk devlet yapısındaki bozulmaların nedenleri ve yapılması gereken ıslahat çalışmaları üzerinde bilgiler vermiştir. Modern devletlerin yönetimlerinin gelenek ve dinden çok akıl ve yeni usuller ile yönetildiğini, askeri ve sivil teşkilatlanmanın birbirinden ayrılmaması sonucu yenilgilerin arttığını ifade etmiştir. Eserin verdiği en kıymetli bilgilerden birisi de “*Nizam-ı Cedid*” kavramının ilk defa bu eserde yer alması olmuştur¹⁵⁴.

Lale Devri, Osmanlı Devleti'nin ciddi sanayi atılımlarının başladığı bir dönem olmuştur. Sadrazam Damat İbrahim Paşa Avrupa'dan yapılan kumaş ithalatının önüne geçmek ve bağımlılığı ortadan kaldırmak için Selanik'te kumaş atölyelerinin kurulmasına izin vermiştir. 1709 yılında Polonya'dan ustalar getirtilerek

¹⁴⁹ Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:2, s.324.

¹⁵⁰ Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaacısının Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, C:65, S:243, 2001, s.609-610.

¹⁵¹ Rakoczi'nin Osmanlılara sığınmasından sonra yanındaki tercüman, yeniçeri ve çavuşlara ait nafaka bilgilerinin bulunduğu arşiv vesikaları için bk. M. Tayyip Gökbilgin, “II. Rakoczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar”, *Belleten*, C:5, S:20, 1941, s.580.

¹⁵² Mustafa Akbulut, “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, *Türkler*, Yenigün Yay., Ankara 2002, s.923

¹⁵³ Siyasetname türünde yazılmış bu eser İbrahim Müteferrika matbaasında basılmıştır. Eserin Osmanlıca matbu metninin tamamı için bk. <http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/2121>. E.T. 03.11.2016.

¹⁵⁴ Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, C:28, S:109, 1964, s.717-718.

Osmanlı Devleti'nde kumaş atölyeleri kurulmak istenmiştir. Ancak Fransızların engellemeleri sonucunda bu girişim gerçekleşmemiştir¹⁵⁵. 1709 yılı başlarında yeniden harekete geçilmiştir. Tişo isminde bir gayrimüslim tarafından yünlü imali yapmak üzere girişim başlatılmıştır. Polonya'dan getirilen makine ve teçhizatların yanında yedi usta ile birlikte üretim faaliyetlerine başlanmıştır. Tişo başlangıçta yüz elli personel ve yedi adet tezgâhtan oluşan bir imalathane oluşturmayı başarmıştır. 1716 yılına kadar imalathaneye devlet hazinesinden en az yüz bin guruşa yakın para harcanmıştır. Ayakta kalması için büyük gayretler gösterilen tesisler ancak 1732 yılına kadar ayakta kalabilmiştir. Bunun yanında 1720 yılında İpek üretimi yapmak amacıyla bir imalathane kurulmasına karar verilmiştir. Faaliyete geçen imalathaneye önemli imtiyazlar ve maddi imkânlar konusunda oldukça cömert davranılmıştır. En az kırk yıl faaliyette kalan imalathane iç pazardaki ihtiyacı önemli ölçüde karşılamayı başarmıştır¹⁵⁶.

Bununla beraber seramik ve çinicilik alanında da gelişmeler yaşanmıştır. 18. yüzyılın başlarında İznik çiniciliği tamamen son bulmaya başlamıştır. Bunun üzerine Sultan III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın girişimleri ile Türk çini sanatı yeniden canlandırılmak istenmiştir. İstanbul'da bulunan Tekfur Sarayı'na İznik'ten ustalar ve fırın malzemeleri getirtilerek burada imalathaneler kurulması kararlaştırılmıştır. Kurulan imalathane ilk yıllarda İznik çinilerinin aynılarını üretmeyi başarmıştır. Ancak kısa zaman sonra üretim azalmıştır. Yirmi beş yıl içerisinde Tekfur çiniciliği tamamen son bulmuş ve imalathaneler kapatılmıştır¹⁵⁷.

Bunun yanında seramik sanatının da tekrar canlandırılması için Kütahya ve İznik'ten ustalar İstanbul'a getirilmiş ve imalathaneler kurularak seramik sanatının canlandırılmasına gayret edilmiştir. Hem sarayın hem de şehir insanının günlük hayatında önemli bir yer tutan bu ürünlerin üretimi sağlanmıştır. İstanbul Eyüp'te kurulan imalathanelerde yetişen ustalar sayesinde seramik sanatının 19. ve 20.

¹⁵⁵ Bruce McGowen, "Ayanlar Çağı", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Eren Yay., C:2, İstanbul 2006, s.843.

¹⁵⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., Ankara 2000, s.237-245.

¹⁵⁷ Şerare Yetkin, "Çini", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:8, s.329-335.

yüzyılın başlarına kadar usta-çırak ilişkisi içerisinde geliştirilmesi sağlanmıştır¹⁵⁸. Aşağıdaki tabloda III. Ahmed döneminde kurulan diğer fabrikalar gösterilmiştir:

Tablo 5: III. Ahmed döneminde Kurulan Fabrikalar (1703-1730)

İpek İmalathaneleri	İstanbul	(1700-1710)
Yünlü Üretim Atölyeleri	Selanik ve İstanbul	(1703-1709)
Yelken Bezi Atölyeleri	İstanbul	(1709)
Gemi Çapası Dökümhanesi	İstanbul Tersane	(1709)
Pamuklu Basma Atölyeleri	İstanbul	(1717-1760)
Tüfenkhane	İstanbul	(1718)
Porselen İmalathanesi	İstanbul	(1718)
Kemha ve Diba İmalathanesi	İstanbul	(1720'ler)
Darüttibaatıfl-Amire	İstanbul	(1729)

Kaynak: Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması, *OTAM*, S:40, 2016, s.256-267.

3.2. III. Selim Dönemi: Nizam-ı Cedid Hareketi

III. Selim'in 1791 Zıştovi ve 1792 yılındaki Yaş Antlaşmalarından sonra devleti içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkarmak için yapmayı planladığı ıslahat hareketlerine “Nizam-ı Cedid” adı verilmiştir. Nizam-ı Cedid dar ve geniş anlamda iki konuyu ifade etmek için kullanılmıştır. Dar anlamda Osmanlı Devleti'nde Avrupa

¹⁵⁸ Aylin Dönmez, *Bursa Türk İslam Müzesi Koleksiyonundaki Seramikler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 18 Mart Çanakkale Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2010, s.8.

usullerince yetiştirilmek istenen talimli askeri teşkilatı, geniş anlamda ise yeniçeri ocağını kaldırmak, yapılacak reformlar sayesinde ulemanın gücünü kırmak ve Osmanlı Devleti'nde Batı'nın ilim, teknik ve sanayileşme gibi konularda göstermiş olduğu ilerlemenin aynısını gerçekleştirmektir¹⁵⁹.

Nizam-ı Cedid girişimini anlamak için III. Selim'in yetiştirilme ve eğitim tarzına bakmamız gerekir. 16. yüzyılda sancağa çıkma usulünün ortadan kaldırılıp şehzadelerin saray içinde kafes hayatı yaşamaları, siyasi ve idari işlerde tecrübeden yoksun olarak yetişmelerine sebebiyet vermiştir. III. Selim ise bu hayat tarzından kaçmayı başarabilmiş ilk şehzade olmuştur. Babası III. Mustafa'nın saltanatı zamanında kendisine Fransızca eğitimi veren, onun dış dünyayı tanınmasına olanak sağlayan hocalar emrine verilmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'ne orduyu modernize etmek için gelen Avrupalı uzmanların çalışmalarını izleme imkânı sağlanmıştır¹⁶⁰.

III. Selim, babası III. Mustafa'nın ölümünün ardından tahta geçen I. Abdülhamid zamanında tekrar kafes hayatına dönmüştür. Burada, bir yandan devletin geleceği ile ilgili fikirlerini geliştirmiş diğer taraftan da Avrupa'daki gelişmeler hakkında malumat edinmek istemiştir. Ancak saray içerisinde rahat edecek hareket alanı bulamamıştır. Bunun üzerine Fransız elçisi ile temasa geçmiştir. Güvendiği adamlarından biri olan İshak Bey'i Fransız elçisinin yardımıyla Paris'e göndermiştir. III. Selim'in İshak Bey¹⁶¹'den isteği yazmış olduğu mektubu Fransız Kralı'na iletmesi olmuştur. Bunun yanında Avrupa'daki devletlerin birbirleri arasındaki münasebetleri ve harp teknolojisindeki gelişmeler ile atölyeler, tersaneler hakkında bilgi getirmesini istemiştir¹⁶².

Padişah III. Selim, Fransa Kralı'na göndermiş olduğu mektubunda Osmanlılar ile Fransa arasında asırlardır devam eden dostluktan bahsetmiş, Osmanlıların krala, elçilerine ve Fransa devletine karşı duyduğu itimadı ve ecdadının

¹⁵⁹ Sipahi Çataltepe, "III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizam-ı Cedid Ordusu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:7, Ankara 1999, s.241.

¹⁶⁰ Stanford J. Shaw, "Osmanlı Devleti'nde Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", çev. M. Faruk Çakır, *Türkler*, Yenigün Yay., C:12, Ankara 2002, s.611.

¹⁶¹ Safiyesultanzade İshak Bey; maceraperestliği ile Osmanlı Tarihi'nde ilginç bir portre oluşturmuştur. Uzun yıllar yurt dışında kalıp Fransızlar ile iyi ilişkiler kurması ve III. Selim'in çocukluğundan beri en yakınlarından birisi olması hasebiyle III. Selim'in, Fransa Kralı'na göndereceği mektuplara aracılık etmiştir. İshak Bey'in hayatına dair bkz. Kemal Beydilli, "Şehzade Elçisi Safiyesultanzade İshak Bey", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S:3, 1999, 73-81.

¹⁶² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K. Yay., C:5, Ankara 1970, s.60.

Fransa'ya olan yardımları hakkında bilgiler vermiştir. Mektubunun devamında saltanat makamına geçtiği vakit Fransa ile iyi ilişkilerini devam ettirmek istediğini ve Avrupa'daki diğer devletlere karşı ittifak etmeyi önermiştir. Avrupa'daki siyasi vaziyetten endişelenen padişah Fransa'dan yardım talep etmiştir. Bu mektuba karşılık Fransa kralı göndermiş olduğu cevapta gönderilen mektuptan duymuş olduğu memnuniyeti dile getirmiş, III. Selim'in ıslahat girişimlerini daha saltanata gelmeden duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne öteden beri yardım ettiğini ancak içinde buldukları mali durumun Osmanlı'ya yardım etmek bir tarafa kendilerini dahi idare edemediğinden bahsetmiştir. Savaşın güç bir şey olduğunu, eşit şartlar oluşmadıkça savaş yapmanın uygun olmadığını, Osmanlılara lazım gelen muallim ve ustaları da gönderdiklerini belirtmiştir¹⁶³.

1787-88 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarında Rus cephesinde alınan yenilgiler üzerine üzüntüden vefat eden I. Abdülhamid'in yerine 7 Nisan 1789 yılında III. Selim tahta geçmiştir. Padişah, artık şehzadelik yıllarındaki planlarını hayata geçirmek için fırsat bulmuştur. Tahta geçtiği vakit devam eden Rus ve Avusturya savaşlarının gidişatına engel olmaya çalıştıysa da bu konuda başarı sağlayamamıştır. Saltanatının ilk yılları olması sebebiyle devlet ricalinin bu devletler ile barış imzalanması fikrini kabul etmemiştir. Ancak Sadrazam Koca Yusuf Paşa, padişahın tam aksi yönde bir karar almış ve savaşmayı reddetmiştir. Osmanlı Devleti'nde emsali görülmemiş bu boykot karşısında III. Selim barış antlaşması imzalamaya rıza göstermek zorunda kalmıştır. Bu durum III. Selim'in orduda ıslahat yapma hususunda düşünmüş olduğu fikirlerine kesinlik kazandırmıştır¹⁶⁴.

Osmanlı Devleti 1791 yılında Avusturya Devleti ile Zıştovi ve 1792 yılında Rusya ile imzaladığı antlaşmalardan sonra 6 yıllık bir sulh dönemine girmiştir. III. Selim 6 yıllık dönemde Nizam-ı Cedid adını taşıyacak olan ıslahat hareketlerine girişmiştir. Bu ıslahatlar önemli ölçüde Fransızların yardımı alınarak yapılmıştır¹⁶⁵. Padişah, ileri gelen devlet ricalinden bizzat devlet kurumlarından ne gibi yenilikler yapılması gerektiğine dair layihalar istemiştir. Padişahın bu isteğinin amacı reformları geniş bir tabana yaymak, yapılması planlanan ıslahatlara karşı çıkan

¹⁶³ Osmanlı padişahı III. Selim ve Fransa Kralı XVI. Lui arasındaki mektuplaşmaların tamamı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III ün Veliht İken Lui XVI İle Muharebeleri", *Belleten*, C:2, S:5-6, 1938,s.212-213.

¹⁶⁴ Kemal Beydilli, "Selim III", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:36, s.421.

¹⁶⁵ Enver Ziya Karal, *Selim III. Ün Hatt-ı Hümayunları*, T.T.K. Yay., Ankara 1942, s.47.

sorunlarda sorumluluğu paylaşmak ve bu sayede çıkabilecek muhalif sesleri susturmak olmuştur. Ayrıca kendisini boykot edenlere karşı yenilikleri bir koz olarak kullanıp ıslahat gerekçesini haklı sebeplere dayandırmak istemiştir¹⁶⁶.

Padişah bir taraftan devlet içerisinde yapılması planlanan ıslahatları hayata geçirmeye çalışırken diğer taraftan da Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmek üzere büyük gayret göstermiştir. Zıştovi Antlaşması'nın hemen ardından kendisine yakın kişilerden biri olan devrin önemli ilim adamlarından Ebubekir Ratip Efendi'yi Viyana'ya sefir olarak tayin etmiştir. Ebubekir Ratip Efendi¹⁶⁷ burada gördüklerini sefaretnamesinde¹⁶⁸ yazarak padişaha sunmuştur¹⁶⁹. Ebubekir Ratip Efendi kaleme aldığı eserinde genelde Avrupa medeniyeti ve özelde Avusturya hakkında çok geniş ve son derece önemli iktisadi bilgilere yer vermiştir. Bu bilgiler şöyle sıralanabilir:

Madenler: Avusturya, altın, gümüş, demir, kurşun, bakır, kalay, civa ve tuz gibi madenlere sahiptir. Demir madeninden yapılan ürünler genelde Eflak ve Boğdan gibi Osmanlı memleketlerine satılır.

Enfiye¹⁷⁰ ve Tütün: Avrupa devletlerinde enfiyeden çok gelir sağlanır. Avusturya'da enfiye ve tütün işletmeleri devlete aittir. Başta Viyana olmak üzere her eyalette imalathaneler ve mağazalar vardır. Satış, izne bağlıdır. Mağaza sahipleri devletten maaş almazlar. Fiyatları belirleyen devlettir. Osmanlı ülkesinden Selanik ve Draç taraflarından çokça tütün gelmesine rağmen bunları Avusturya'ya sokmazlar. Avusturya'ya dışarıdan içki, tütün, günlük, kırmızı boya, kuzu derisi, yün, pamuk, ipekli, zeytinyağı gelir ki bunların çoğunu Osmanlı ülkesinden alırlar. İthal malların gümrüğü %5'dir¹⁷¹.

¹⁶⁶ Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:33, s.175.

¹⁶⁷ Ebubekir Ratip Efendi'nin babası ilmiye sınıfından müderris Çilingir Lakaplı Hacı Ali Efendi'dir. İlk öğrenimini memleketi Tosya'da yapmıştır. Babasından ders görmüş ve on beş yaşında ilim tahsili için İstanbul'a gelmiştir. Divan-ı Hümayun amedçisi Ethem Efendi'ye intisap ederek tahsiline başlamıştır. Arapça ve Farsça dersleri gördüğünden zamanla epey bir bilgi sahibi olmuştur. Talik yazısındaki ustalığı sayesinde III. Selim'in şehzadelik zamanında ona hoca olarak tayin edilmiştir. III. Selim'in Fransa Kralına göndermek istediği mektupları da yazan kişi Ebubekir Ratip Efendi'dir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tosyalı Ebubekir Ratip Efendi", *Bellekten*, C:39, S:153, 1975, s.49-50.

¹⁶⁸ Sefaretname: Yabancı memleketlere gönderilmiş olan sefirlerin İstanbul'dan başlayarak gittikleri yerlerde gördükleri devlet adamları, siyasi hadiseler ve yaptıkları işler hakkında tanzim ve takdim ettikleri raporlara verilen addır. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B Yay., C:3, İstanbul 1993, s.138.

¹⁶⁹ A. Cevat Eren, "Selim III", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C:10, s.445-446.

¹⁷⁰ Enfiye; buruna çekilen çürütülmüş tütün tozudur.

¹⁷¹ Daha fazla bilgi için bkz. Cahit Bilim, "Ebubekir Ratip Efendi Nemçe Sefaretnamesi", *Bellekten*, C:54, S:209, 1990, s.281-283.

Gümrükler: Her eyalette, derbente¹⁷², köy ve kasabada daha küçük olmak üzere gümrük kurulmuştur ve gümrükle ilgili tüm hususlar bir kitapta toplanmıştır. Avrupa devletleri ülkelerinin parası dışarı gitmesin diye yerli mallarına olduğu kadar yabancı malların da ülkeye girmemesine çok önem vermişlerdir. Bu nedenle ihtiyaçları olan malları üretmek için imalathaneler kurmuş ve kendileri yapmaya çalışmıştır. Sadece ülkelerinde olmayan malların girmesine izin vermişlerdir. Maria Theresia¹⁷³ zamanında Osmanlı tüccarlarına iyi davranılırken şimdi iyi davranılmamakta ve zorluk çıkartılmaktadır. Elçi bu durumun bizzat Osmanlı tüccarlarının kendisine gelerek söylediklerini ifade etmiştir.

Ticaret: Avrupa devletleri ticaret konusuna çok önem vermişler ve bu konu üzerine çok kitaplar yazıp, çeşitli sistemler getirmişlerdir. Ayrıca ticaretin mümkün olduğu kadar o ülkenin tüccarları tarafından yapılmasına gayret etmişler. Yabancı tüccarlardan fazla vergi ve gümrük alıp, kendi tüccarlarına kolaylık sağlamışlardır. Avrupa devletleri mümkün olduğunca kendi mallarını kendileri üretmek ve böylece parayı içeride tutup halkın refahını sağlamayı amaçlamışlardır. Örneğin Prusya daha önceleri dışarıdan kumaş alırken Prusya Kralı imalathaneler açarak, ülkeyi dışarıya kumaş satabilecek bir duruma getirmiştir. Hatta ülke soğuk olmasına rağmen Prusya'da ipek bile yetiştirilebilmiştir. Viyana civarında kurulmuş bez ve sim fabrikaları vardır. Burada altı yüz kişi çalışmaktadır. Linz kentinde Frenk şalları dokunmakta ve bunlar İzmir ve Aydın'a kadar getirilip satılmaktadır. Konak, han, dükkân, mağaza, imalathane gibi işyeri kurmak isteyenlere kredi verilmiş ve her türlü kolaylık sağlanmıştır. Tarıma da oldukça önem vermişlerdir. Avusturya'yı geçtikten sonra ekilmemiş arazi sayısı neredeyse yok denilecek kadar az olduğu ifade edilmiştir. Avusturya'da tarımla ilgilenen kişilere de devlet her türlü kolaylığı sağlamış ve kredi, hayvan, tarla ve tohum ihtiyaçlarını gidermiştir¹⁷⁴.

Bankacılık: Bankalar para alışverişi yapılan yerler banka kâğıdı ise onunla alışveriş edilen ve para yerine geçen kâğıtlardır. Bunların belirli bir miktarı olmayıp ihtiyaca göre azalıp artabildiği hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca banka kâğıtlarının Prusya dışında tüm Avrupa devletlerinde olduğunu, Rusya ve Fransa'nın banka

¹⁷² Derbent: Serhat üzerinde bulunan küçük kale; dağ üzerindeki geçitlerde ve boğazlarda bulunan karakol hane; iki dağ arasındaki geçit ve boğaz yerlerinde kullanılan bir tabir. Pakalın, *a.g.e.*, C:1, s.425.

¹⁷³ Maria Theresia (1717-1780) Habsburg Hanedanı'nı 1740-1780 yılları arasında bizzat yönetmiş tek imparatoriçesidir.

¹⁷⁴ Bilim, *Ebubekir Ratip*, s.284-286.

kâğıtlarının değerlerinin düşük, İngiltere ve Avusturya'nın ise değerleri yüksek demiştir¹⁷⁵.

Ebubekir Ratip Efendi, Nizam-ı Cedid'in oluşmasında çok önemli bir yer teşkil etmiştir. İlk defa bir Türk aydını Avrupa'daki müesseseleri bu kadar ayrıntılı şekilde tetkik ve müşahede etmiştir. III. Selim'in çevresinde oluşturduğu ıslahatçı kadrolar programlarını bu layiha üzerinden uygulamaya koymuştur. Ebubekir Ratip Efendi Avrupalıların gelişmişlik durumlarını şu şekilde özetlemiştir¹⁷⁶:

- Asker sayısının fazla olması, nizamı ve itaatkârlığı,
- Devlet hazinesinin düzeni ve zenginliği,
- Bilgili, sadık ve doğru devlet adamlarının seçimi,
- Halkın refahının ve güvenliğinin sağlanması,
- Devletler ile münasebetlerin ve ittifakların artırılması.

Osmanlı Devleti'nde III. Selim döneminin en önemli yeniliklerinden birisi de Avrupa'da daimi elçiliklerin açılması olmuştur. 18. yüzyıla kadar Osmanlıların Batı'da daimi elçilikler açmamasının iki sebebi vardır. Birincisi imparatorluk olmanın verdiği gururla buralarda bir elçilik olmasına gerek duyulmaması, ikincisi de İslam anlayışına göre "Dar'ül Cihat" olan bir Hristiyan memleketinde uzun süre kalınmasının sakıncalı olduğu görüşüdür¹⁷⁷. İlk elçilik 1793 yılında Londra'da açılmış ve başına Yusuf Agâh Efendi¹⁷⁸ tayin edilmiştir. Osmanlılar artık Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip edebilecek ve her türlü iktisadi, siyasi ve kültürel gelişmelerden haberdar olabilecek duruma gelmiştir¹⁷⁹. Yusuf Agâh Efendi,

¹⁷⁵ a.g.m., s.289.

¹⁷⁶ Enver Ziya Karal, "Ebubekir Ratip Efendi'nin Nizam-ı Cedid" Islahatında Rolü", *Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1960, s.352-353.

¹⁷⁷ Cahit Yalçın Bilim, "XVIII.-XXV Yüzyıllarda Osmanlı Sefaretnameleri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay.,C:7, Ankara 1999, s.205.

¹⁷⁸ Yusuf Agâh Efendi, I. Abdülhamid'in saltanatında devlet ricalinden Süleyman Penah Efendi'nin oğludur. 1744 yılında Girit'te doğmuştur. 1774'te Mektub-i Sadırali kalemine girmiş daha sonra hacedan olmuştur. 1780'de Mevkufatçı, 1784'te Enderun Emin, 1792 yılında da Kalyon Kâtipliğine tayin edilmiştir. 1793 yılında Londra'ya sefir olarak atanmıştır. 1824 yılında vefat etmiştir. III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinin önemli şahsiyetlerinden birisi olmuştur. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal), T.T.K. Yay., Ankara 1968, s.168-169.

¹⁷⁹ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü" *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:6, Ankara 1999,s.685.

İngiltere’de bulunduğu süre içerisinde görüp işittiklerini Havadisname-i İngiltere¹⁸⁰ adı altında yazdığı sefaretnamesinde padişaha sunmuştur.

Yusuf Agâh Efendi’nin maiyetinde Londra’ya onun sır kâtibi olarak giden Mahmud Raif Efendi’de Nizam-ı Cedid hareketinin en önemli yenileşme taraftarı ve destekçilerinden birisi olmuştur. Londra’da bulunduğu sürede Fransızca öğrenmiş, tarih, coğrafya, politika ve hukuk gibi ilimleri tahsil etmiştir. İstanbul’a döndüğü zaman Fransızca olarak bastırıldığı “*Tableau des nouveanux reglements de L’empire Ottoman*” adlı eserini kaleme almıştır¹⁸¹. Eserinin ön sözünde şu bilgilere yer vermiştir:

“Gençliğimde Babialı kalemlerine girdiğimden beri vatanıma faydalı hizmetlerde bulunmak isteğimi şiddetle duymaya başladım. Bana verilen vazifeleri en iyi şekilde yaparak amirlerimin dikkatini üzerime çekmeye başladım. Okuduklarım arasında dikkatimi asıl çeken bölüm politika oldu. Bu da bir taraftan kendi kendimi aydınlatmak öbür taraftan da bir gün Babialı’ye faydalı olmak isteğinden doğuyordu. Bu alandaki çalışmalarım sürekli olmakla beraber bilgimi genişletmek için bir takım kaynaklara daha başvurmak gereğini duyuyordum. Avrupa’ya giderek bir dil öğrenmem lazımdı. Bu seyahati çok istemekle beraber uzun zaman maksadına kavuşamadım. Nihayet 1793 tarihinde Londra’da ilk defa kurulan daimi Osmanlı Elçiliğine kâtip tayin edilmeliğim, istediklerimi yapmak için bana ümit verdi. Fransızca genel bir dil olduğu için bunu öğrenmeye karar verdim. İlk temel bilgileri elde eder etmez Avrupa hükümetlerinin güttükleri maksat ve niyetleri iyice öğrenebilmek için coğrafya, tarih, politika ve genel hukuk incelemelerine giriştim. Boş zamanlarımda dikkatimi çeken her şeyi, Avrupa devletlerinin maliye sistemlerini, ordularının durumunu, deniz kuvvetlerini, kısacası hükümetlerinin bütün teşkilatını incelemeye başladım¹⁸².

Mahmud Raif Efendi¹⁸³ Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti hakkında pek bir malumata sahip olmadıklarını, yazdığı eserle doğru malumatlar vermek istediğini söylemiştir.

Bunun yanında Mahmud Raif Efendi tarafından Londra’da görev yaptığı süre boyunca bu ülkedeki gelişmeler hakkında Fransızca olarak raporlar yazmıştır.

¹⁸⁰ Neşri için bkz. M. Zeki Pakalın, “Londra’da İlk Osmanlı Sefiri”, *Edebiyat-ı Umumi Mecmuası*, S:28. (İSAM Kütüphanesi’nde bu derginin arşivi mevcuttur).

¹⁸¹ İhsan Sungu, “Mahmud Raif Efendi ve Eserleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C:15, S:9, 1979, s.7.

¹⁸² Mahmoud Rayf Efendi, *Tableau Des Nouveaux Reglemens De L’Empire Ottoman*, Constantinople 1798.

¹⁸³ Mahmud Raif Efendi Hâcegandan İsmail Efendi’nin oğludur. İngiliz lakabıyla tanınır. Mektub-ı Sadr-ı Ali kaleminde çalışmıştır. 1793’te Londra sefaretiden sonra Haremeyn mukatacılığı payesi almıştır. 1800 yılında reisülküttaplık vazifesine getirilmiş ve 1804 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında kaçarken Sarıyer’de öldürülmüştür. Öldüğünde mal varlığının borçlarına yetmemesi mal peşinde koşmayan bir devlet adamı olduğunu göstermiştir. Kemal Beydilli, “Mahmud Raif Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.382.

“*Journal du Voyage de Mahmoud Raif Effendi en Engleterre écrit par luy meme*”¹⁸⁴ (1793-1796) isimli raporlarında Londra’ya yolculuk ve varışını, İngiltere’nin idari ve askeri durumu ve Londra’nın şehir tasviri hakkında bilgiler vermiştir¹⁸⁵.

III. Selim’e sunulan sefaretnamelerde ve raporlarda ortaya çıkan esas durum devletin bir an evvel modernleşme içerisine girebilmesi için askeri alanda ıslahat yapılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Avrupa’daki kurumların gelişmesinde etkili olan husus güçlü ve disiplinli orduların kurulabilmesiyle mümkün olmuştur. Özellikle Ebubekir Ratip Efendi’nin sunmuş olduğu raporlarda bu durum apaçık bir vaziyette kendisini göstermiştir. Ebubekir Ratip Efendi derhal Avrupa standartlarında bir vaziyet elde edebilmek için Osmanlıların kendi ihtiyaç ve şartlarına uygun olarak yeni bir “*Nizam-ı Cedid*” hareketine girişilmesi konusunda padişahı uyarmıştır¹⁸⁶.

Avusturya ve Rusya barış antlaşmalarından sonra İstanbul’a dönen Sadrazam Koca Yusuf Paşa kendisiyle beraber bazı yabancı subayları beraberinde getirmiştir. Osmanlı ordusunun ıslahatı konusunda, Levend Çiftliği’nde, getirilen subaylar ile az sayıda neferin yetiştirilmesine karar verilmiştir. III. Selim bu askerlerin talimlerini takip etmiş ve ateşli silah konusunda ki hünerlerini görünce sevinmiş ve asker sayısının artırılmasını istemiştir. Padişah Nizam-ı Cedid ordusunun bağımsız bir ocak olarak kurulmasını istemiş, fakat buna karşın devlet adamları bağımsız bir ocak kurulmasının tehlikeli olacağını söylemiştir. Bu düşünceler neticesinde Nizam-ı Cedid ordusunun Bostancı Ocağı’na bağlı olarak “*Bostancı Tüfenkçisi*” adıyla kurulmasına karar verilmiştir¹⁸⁷.

1793 yılında Bostancı Ocağı’na bağlı olarak kurulan ilk orta, hemen eğitimlerine başlamıştır. İlk önce Kâğıthane’de eğitim görmesi kararlaştırılan ordu daha sonra halkın gözünden uzak bir yerde Levend Çiftliği’nde tertiplenip talimlerini sürdürmüştür. Buna dair yayınlanan fermanla şimdilik Levend Çiftliği’nde belirlenecek olan bin altı yüz ile on iki bölük ve bir ortadan başlanması, ortaya bir binbaşı, sağ ve sol kolağaları, bunların iki mülazım ağaları ve her bölüğe birer

¹⁸⁴ Yazılmış olan bu raporların Fransızcadan İngilizce’ye yapılan tercümesi için bk. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Mahmud Raif Efendi As The Chief Secretary of Yusug Agâh Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador To Londor 1793-1797” *OTAM*, S:5, 1993, s.385-434. Osmanlıca neşri için bk. Halil Halit, “Hatırat-ı Tarihiyye: İlk Sefaret, *Servet-i Fünun Dergisi*, No:318, s.85-88. (Ek 6 bkz.).

¹⁸⁵ Unat, *Osmanlı Sefirleri*, s.178-179.

¹⁸⁶ M. Tayyip Gökbilgin, “Nizam-ı Cedid”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C:9, s.310.

¹⁸⁷ Besim Özcan, “Sultan III. Selim Devri Islahat Hareketleri”, *Türkler*, Yenigün Yay., Ankara 2002, C:12, s.676.

yüzbaşı ve diğer zabitlerin tayini emredilmiştir. Çitliğin Kethüdası Veli Ağa, ocak ağası olarak tayin edilmiştir. 17 Eylül 1794 tarihinde Levend Çitliği Kanunnamesi hazırlanmıştır. Ocağın resmen kuruluşundan sonra ocağa, devlet ricalinden bir nazır ve dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından bir ağa atanmış, bütün işler nazır ve ağa tarafından görülmüştür¹⁸⁸.

Nizam-ı Cedid'in kurulmasından sonra göstermiş oldukları gayret ve başarı sayesinde sayılarının giderek artırılmasına karar verilmiştir. Levend Çitliği'nin ardından Üsküdar'da 1801 yılında bir ortanın daha kurulması sağlanmıştır. III. Selim, Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da rahatça yayılabilmesi ve asker yazımı konusunda kolaylıklar sağlanması hususunda Anadolu'daki yerli halk ve ayanlardan yardım istemiştir. Sivas, Karaman, Yozgat, Çankırı, Manisa, Kastamonu, Bolu, Urfa ve Aydın bölgelerinde Nizam-ı Cedid askerinin yazılması hususunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir¹⁸⁹. Bu bölgelerde asker yazılması ve daha sonra bunların İstanbul'a sevk edilmesi konusunda sıkıntılar yaşanması üzerine Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Nizam-ı Cedid bölüklerinin oluşturulması kararlaştırılmıştır. 1802-1805 yılları arasında Bolu, Kütahya, Sivas, Çankırı, Kastamonu, Tokat, Amasya ve Ankara sancaklarında Nizam-ı Cedid askeri bölükleri oluşturulmuştur. Bunun yanında Anadolu ve Karaman eyaletlerinde asker tahrir edilerek lüzum görüldüğü takdirde Levend ve Üsküdar Çitliği'ne buralardan asker sevk edilmiştir. Özellikle Karaman Valisi Kadı Abdurrahman Paşa¹⁹⁰ büyük gayretler göstermiş ve başarılar elde etmiştir. Nizam-ı Cedid askerilerinin uyması gereken kurallar gereğince çok ayrıntılı bir kanunname hazırlanmıştır¹⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde kurulan yeni ocağın askeri ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli çabalar gerçekleştirilmiştir. Ordunun modernleşmesi beraberinde kullandıkları silah ve teçhizatlarında modernleşmesi ile paralel bir seyir izlemiştir.

¹⁸⁸ Gökbilgin, *Nizam-ı Cedid*, s.312.

¹⁸⁹ Çataltepe, *a.g.m.*, s.245.

¹⁹⁰ Kadı Abdurrahman Paşa aslen İbradlıdır. Büyük babası, babası, kardeşi ve kendisi hep Kadılık vazifesinde bulunmuştur. Bu görevinden sonra Maden Eminliği ve Beylerbeyi vazifelerinde bulunmuştur. Merkezi Konya olan Karaman Eyaleti'ne vali olarak atanmış ve burada Nizam-ı Cedid bölüklerinin teşkil edilmesinde önemli vazifeler almıştır. III. Selim'in çok güvendiği devlet adamlarından birisi olan Kadı Abdurrahman Paşa 1808 yılında ki ölümüne kadar geçen dönemde Nizam-ı Cedid yenileşme hareketinin en önemli savunucularından birisi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-i Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", *Bellekten*, C:35, s.138, 1971, s.245-302.

¹⁹¹ Musa Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili ve "Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi", *Bellekten*, C:36, S:141, 1972, s.3. Nizam-ı Cedid Kanunnamesi bu makalenin ek kısmında mevcuttur.

Bu dönem askeri sanayileşme alanında önemli yeniliklerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Özellikle Tophane-i Amire'nin geliştirilmesi için çalışılmıştır. Bu çerçevede Tophane-i Amire'nin geliştirilmesi için çevresinde bulunan evler ve dükkânlar satın alınarak yeni kurulması planlanan fabrikalar için alan açılmıştır. Bununla beraber İngiltere ve Fransa'dan ustalar getirilmiş, yeni kurulan fabrikalar modern makine ve teçhizatlar ile donatılmıştır. Makineleri çalıştırmak ve bakımlarını yapmak üzere Fransa'dan mühendisler getirilmiştir. III. Selim, Valence dökümhanesinin müdür yardımcısı Guion Pompelonne başkanlığındaki yetmiş kişilik bir ekibe top fabrikası, humbara fabrikası, tüfek üretim ve tamir fabrikası, barut ve güherçile fabrikası kurmaları için görev vermiştir. Tüfek ve kurşun imal etmek üzere Levend Çiftliği'nde fabrikalar kurulmuştur. Kurulan fabrikaların denetimi Aubert ve Cuny isimli iki Fransız uzmana verilmiştir¹⁹².

III. Selim döneminde kurulan en önemli fabrikalardan birisi de Azatlu Baruthanesi'dir. Küçükçekmece Gölü'nün kıyısında kurulan fabrika inşa edildiği döneme göre büyük ve modern bir görünüm kazanmıştır. Fabrika Baruthane-i Amire'nin son tesisi olmuştur. Baruthane nazırı Mehmed Şerif Efendi akarsuyu bulunan Küçükçekmece'de fabrika kurmak üzere görevlendirilmiştir. Fabrika için gerekli alet ve teçhizat Arakel Efendi tarafından sağlanmıştır. Kısa zaman içerisinde faaliyete geçen fabrikayı padişah III. Selim 1794 yılında ziyaret etmiştir¹⁹³. Mevcut usuller ile üretilen barutun savaşlarda temel başarısızlık sebebi olarak görülmesi üzerine kurulan Azatlu Baruthanesi'ne 1793-1794 ve 1799 yıllarında yeni çarklar eklenmiştir. Fabrikalar üretimde beklenen kaliteye ulaşmıştır. Modern bir üretim tesisi halini alan Azatlu Baruthanesi faaliyete geçtikten dört sene sonra eski usuller ile üretim yapan Gelibolu ve Selanik baruthaneleri ihtiyaca cevap veremedikleri için kapatılmış, üretim Azatlu Baruthanesi üzerinden devam etmiştir¹⁹⁴.

Bunların yanında kumaş ihtiyacının giderilmesi hususunda açılmış olan fabrikalar vardır. Yeri kesin tespit edilemeyen fakat Üsküdar civarında Selimiye Cami'nin bulunduğu bölgede kurulduğu tahmin edilen ipek fabrikasının oldukça büyük bir tesis olduğu anlaşılmaktadır. Bin tezgâh kapasiteli fabrikada bin beş yüz

¹⁹² Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu 1789-1807*, çev. Hür Güldü, Kapı Yay., İstanbul 2008, s.180-182.

¹⁹³ Semavi Eyice, "Baruthane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:5, s.95-96.

¹⁹⁴ Mübahat Kütükoğlu, "Baruthane-i Amire", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:5, s.96.

kişi çalışmıştır. II. Mahmud'un tahta geçmesi ve kıyafet konusunda yapmış olduğu yenilikten sonra tezgâh sayısı düşürülmüştür¹⁹⁵. Yine bu dönemde Mehmed Dede isimli birisi tarafından yönetilen bir fabrika kurulmuştur. İncirköy'de kurulan fabrika cam ve porselen ürünler üretmek üzere faaliyet göstermiştir. Fabrika önceleri Osmanlı hanedanı yönetimindeyken daha sonra yabancılar tarafından işletilmeye başlanmıştır. III. Selim'den sonrada faaliyet göstermeye devam eden fabrikanın ürettiği cam ve porselen mamulleri 1855 yılındaki Paris Sergisi'nde beğeniye sunulmuştur¹⁹⁶.

Osmanlı Devleti'nde ciddi anlamda ıslahatların başladığı III. Selim Dönemi bir dizi yenileşme hareketleriyle Osmanlıların tam anlamıyla Batı ile uyum içerisine girmeye başlayacağı Tanzimat Dönemi ve Padişah II. Mahmud'un gerçekleştireceği ıslahat hareketlerinin temelini oluşturmasını sağlamıştır. Batı'daki gelişmelerin ciddi anlamda takip edildiği bu dönemden sonra Batı ile entegrasyon bir sonraki dönemde daha da ciddi adımların atılmasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan devir Osmanlılar için bir dönüm noktası olmuş demek yanlış değildir. III. Selim'e kadar Avrupa'da gerçekleştirilen yeniliklerin birçoğu ciddi anlamda takip edilememiştir. Bu durum teknolojik gelişmelerin Osmanlılara getirilmesi hususunda gecikmelerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. İlk defa Paris, Berlin, Londra ve Viyana'ya gönderilen elçiler sayesinde Avrupa'daki gelişmeler yakından takip edilmiş, bu konuda raporlar hazırlanarak sanayileşmenin temelleri atılmıştır. Tanzimat döneminde gerçekleşen sanayi yatırımları III. Selim döneminin bilgi, birikim ve tecrübesi sayesinde olgunluk kazanarak daha modern fabrika ve tesislerin kurulmasına imkân vermiştir¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Tuncay Zorlu, "III. Selim Dönemi Osmanlı Teknolojisi", Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedide III. Selim ve Dönemi, *İSAM*, İstanbul 2010, s.214.

¹⁹⁶ Wolfgang Müller Weiner, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar" *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992, s.71.

¹⁹⁷ Nurullah Karta, "Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler", *İğdır Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, S:6, İğdır 2014, s.33.

Tablo 6: III. Selim Dönemi'nde Kurulan Fabrikalar (1789-1808)

Üsküdar İpek Fabrikası	1500 Çalışanı Mevcut
Bakırköy Baruthanesi	1785-1789
Beykoz Kağıthanesi	1802-1804
Beykoz Çuha Fabrikası	1805
Kâğıthane Kağıt Fabrikası	-
İncirköy-Beykoz Kâğıt ve Porselen Fabrikası	-
Levend Çiftliği Tüfek Fabrikaları	-
Dolmabahçe Tüfek Fabrikaları	-
Azatlı Baruthanesi	1795-1796

Kaynak: Kurt, Kuzucu vd., *a.g.e.*, s.256-269.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİLEŞME SÜRECİ

1. 19. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde İktisadi Yapı

Osmanlı Devleti ekonomik sistemini belirli prensiplere göre inşa etmiştir. Klasik dönem Osmanlı iktisadi hayatına yön veren üç ilke olmuştur. Bunlar iâşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm'dir. İâşe ilkesi mal ve hizmetlerin iç pazarda olabildiğince ucuz, bol ve kaliteli olarak bulunmasını sağlamaktır. Bu ilke ihracatı desteklemez, aksine ülkede az olan veya hiç olmayan malların temini açısından ithalatın yapılmasını arzu etmektedir. Gelenekçilik ise ekonomide ortaya çıkabilecek değişiklikleri eskiye döndürme iradesinin hâkim kılınmasıdır. “*Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaz*” sözü gelenekçiliğe ne kadar sıkı bir şekilde riayet edildiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Osmanlı iktisadi dünyasına etki eden üçüncü ilke fiskalizm ise, hazine gelirlerinin mümkün olan en üst seviyeye çıkarılması ve bu seviyeden inmesinin engellenmesidir¹⁹⁸.

Osmanlı Devleti bu ekonomik politikaları benimsemişken 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da uzun dönemli bir bunalım yaşanmıştır. Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler bu durumdan kurtulmak, işsizliği azaltıp ekonomik açıdan rahatlamak için yeni ekonomik politikalar geliştirmişlerdir. 16.yüzyılda Avrupa'da başlayıp Sanayi Devrimi sürecine kadar devam edecek olan ekonomik hareketin adı merkantilizmdir. Buna göre temel amaç ülke içindeki altın ve gümüş miktarını artırmak, ithalatın önüne geçmek ve ihracatın artmasını sağlamaktır. Bu sebeple Avrupalı devletler ülkelerindeki üretim alanlarını dış müdahalelerden koruyan bir politika izlemişlerdir¹⁹⁹.

Osmanlıların, uygulanan merkantalist uygulamaları takip ettiği anlaşılmaktadır. Vak'anüvis Mustafa Naima 18. yüzyılın başlarında merkantalist

¹⁹⁸ Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III. Dizi, I.Sayı, 1988-1989, s.175-182.

¹⁹⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yay., İstanbul 1999, s.73.

uygulamaları savunarak Müslümanların ithal malların yerine yerli ürünleri satın almaları sonucunda altın ve sikkelerin Osmanlı ülkesinde kalacağını ve ekonomik açıdan sıkıntıların yaşanmayacağını savunmuştur²⁰⁰. Buna karşılık Osmanlı devlet adamları ise ülke içi mal arzını yüksek tutmak için serbest pazar politikasını benimsemiş ve herhangi bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Avrupa'daki gelişmeler karşısında geniş anlamda bir iktisat politikası belirlemeyen Osmanlı devlet adamları kapitülasyonların da serbest kalması ve yaygınlaştırılması konusunda bir önlem almamıştır. İaşe ilkesinin bir gerekliliği olarak yerli malın ihracı konusunda kısıtlılık olması endişesiyle bazı malların ihracatı yasaklanmıştır. Bunun sonucunda da sanayi ve ihracatın bazı alanlarda gelişmesine ve büyümesine engel olmuşlardır²⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılda ticaret için gelen Hintli tüccarlar kumaş, baharat gibi doğuda fazla bulunan mamulleri getirerek ülkelerinde az bulunan altın ve gümüş gibi madenleri götürmek istemişlerdir. Batılı tüccarlar ise Amerikan altın ve gümüşlerinin ellerinde bol bulunması sebebiyle yüksek fiyatlar vererek kendileri için lazım gelen hammadde ve mamulleri almak istemişlerdir. Buna karşılık Osmanlılar dışarıya altın ve gümüş çıkarılmaması, yabancı tüccarların alışveriş yaparak ülkelerine dönmesi, bazı stratejik malların ihraç edilmesinin yasaklanması ve malların mekân olarak belli yerlere tahsis edilmesi gibi önlemler alarak ticarete bazı temel politikaları oluşturmuşlardır²⁰².

Bu ekonomik çerçeve içerisinde Tanzimat Dönemi öncesi Osmanlı sanayi yapısına baktığımızda bugünkü anlamda bir sanayiden bahsetmek yanlıştır. Osmanlı Devleti'nde ticaret ve küçük sanayi, devlet tarafından örgütlenmiş olan esnaf teşkilatları (loncalar) tarafından yürütülmüştür. Bu esnaf birliği, kalite kontrolünü, fiyatların belirlenmesini, haksız rekabetin önlenmesini ve işsizliği önlemeyi bir görev kabul etmiştir²⁰³. Loncalar aynı zamanda esnafın sıkıntıları ile ilgilenmiş, bu sıkıntılara çareler bulmakla görevli olmuşlardır. Loncaların kurallarına göre, bir zanaatkâr çiraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Bunun için ustanın fikri alınırdı. Her zanaat dalının locasının kuralları vardır. Bu kuralların dışına çıkılması

²⁰⁰ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s.30.

²⁰¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:1, 1998, s.5.

²⁰² Sabahaddin Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.41.

²⁰³ Ahmed Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C:10, s.671.

durumunda ağır cezalar verilmiştir. Loncaların bu derece eşitlikçi, sermayeyi kısıtlayıcı davranışları girişimciliğin önünü kapatmış, Osmanlı Devleti'nde sanayi faaliyetlerinin gelişmesinin önünde bir engel oluşturmuştur²⁰⁴.

Bunun yanında başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde 17. yüzyıldan itibaren birçok esnaf için söz konusu olmaya başlayan tekel hakkı “*gedik usulü*”²⁰⁵ ortaya çıkmıştır. Gedik sahibi olanlara tanınan tekel hakkının iki yönü vardır: Herhangi bir işi sadece o iş için örgütlenmiş olan loncanın üyeleri yapabiliyor ve üyeler de başka bir işi yapamıyordu. 17. yüzyıldan itibaren büyük yaygınlık kazanan gedik uygulaması loncalara üye olan ustalarla yanlarında çalıştırabilecekleri kalfa ve çırak sayılarını devletin denetimi altında sınırlamıştır. Şehrin esnaf sektöründe istihdam kapasitesini devlet bu yolla kontrol etmiştir. Üretilen mal ve hizmetlerin fiyatları ile ücretler de genellikle kadı, muhtesip, mimarbaşı veya mimar ağanın ilgili esnafla iş birliği içinde belirlenmiştir²⁰⁶.

Osmanlı Devleti'nde üretici ile tüketici yani esnaf ile halk arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve esnafların muhatap oldukları kanunların denetimine ihtisap, kontrol ile mükellef olan kişilere ise muhtesib denmiştir. Bu kişiler kadıların maiyetinde çalışmıştır. Devlet bu kişiler aracılığı ile işçilerin haklarının korunmasını sağlamış, esnaf ve loncaların denetimlerini gerçekleştirmiştir. Bunun yanında işyeri açma ruhsatı, vergi toplama, ihtisap gelirlerinin dağıtılması, mürur tezkirelerin verilmesi gibi vazifeler almıştır. Osmanlı Devleti'nde en çok titizlik gösterilen konulardan birisi olan narh sisteminin²⁰⁷ uygulanmasında da muhtesibler görev almıştır²⁰⁸.

²⁰⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı Devleti'nin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, T.T.K Yay., Ankara 1994, s.57.

²⁰⁵ Gedik usulü, Osmanlı Devleti'nde iki dönemde ele alınmıştır. Birinci dönem 12. yüzyıldan başlayarak Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ne kadar olan dönemi teşkil etmiştir. Bu dönemde vakıf mallarının, mali imkânlar yetersizliği sebebiyle vakıfa ait dükkanların kiracılar tarafından tamir edilmesi ve bakımlarının yapılması karşılığında bu dükkanları iş yeri olarak kullanmaları ve her sene cüzi miktar bir kira vererek buralarda sürekli kiracı olarak kalmayı istemişlerdir. İkinci dönemde ise devamlı kiracı olmanın yanında ticari olarak bazı imtiyazların elde edilmesi manasını ifade etmiştir. Bu dönemde belli sanatları icra edebilme hakkı evvelden beri bu ruhsatı elinde bulunduran ve vakıf mallarında kiracı olan kişilere verilmiştir. Ahmed Akgündüz, “Gedik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 13, s.541.

²⁰⁶ Mehmet Genç, “Osmanlılarda İktisadi ve Ticari Yapı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:33, s.527.

²⁰⁷ Narh; Osmanlı Devleti'nde mal ve hizmet fiyatlarında devlet tarafından tespit edilen üst sınırı ifade etmektedir. İslam âlimleri narh konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da özellikle padişah ve sadrazam bu konuda büyük titizlik göstermiş ve sürekli denetimlerde bulunmuşlardır. Mübahat Küttükoğlu, “Narh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:32, s.390.

²⁰⁸ Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda İhtisap”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C:3, Ankara 1999, s.119-120.

Osmanlı Devleti'nde sanayi kollarına bakacak olursak zirai anlamda en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi orta büyüklükte aile işletmesidir. Toprağın verimine göre altmış ila yüz elli dönüm arasında arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedeftir. Aile işletmelerinin parçalanarak küçülmesini ya da ilave edilerek büyütülmesine izin verilmemiştir. Çiftçilerin zirai üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde toprağı işlemeden tutmalarına yahut terk ederek şehirlere veya başka bölgelere göçlere izin verilmemiştir²⁰⁹.

Küçük işletmeciliğin ikinci yönünü oluşturan küçük sanayidir. Sanayi sisteminin temelini oluşturan küçük sanayi, esnaf teşkilatının tekelinde devam etmiştir.17. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık bin yüz esnaf birliğine bağlı yirmi beş bin işyeri vardır. Bu işyerlerinde usta, kalfa ve çırak olarak toplam seksen bin kişi, ortalama üç-dört kişi, yine İstanbul'daki yirmi dokuz devlet işletmesinde toplam on binden fazla kişi, her birinde ortalama üç yüz kişi çalışmaktaydı. Bu da “büyük sanayi” işletmelerinin doğrudan devlet tarafından kurulup işletildiğini göstermektedir²¹⁰.

Osmanlı ekonomisinde üretim, özel teşebbüsün faaliyet alanı olarak görülmüş, devlet olabildiğince ekonomik hayat içerisinde yer almamıştır. Devletin üstüne düşen görev ise denetimlerin, güvenliğin ve adaletin işlenmesini sağlamak olmuştur. Burada bir diğer önemli husus da Osmanlı Devleti'nin kapitalist gelişmenin dışında kalması olmuştur. Osmanlılarda yerli bir burjuva sınıfının oluşmaması için devlet büyük şahsi servetlerin elde edilmesinin önüne geçmiştir. Bu önlemler, sosyal ve ekonomik düzenin bozulmaması, ayrıcalıklı bir zümrenin doğmaması için alınmıştır. Klasik dönemde Osmanlı ekonomisi küçüktür ancak otoriter ve kontrollü bir yapıdadır. Devletin üretimde yer alması ve müdahalesi Tanzimat'tan sonraki dönemlere rast gelmiştir²¹¹.

²⁰⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s.42.

²¹⁰ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İktisat Tarihi*, (edt: Ahmed Tabakoğlu, Arif Bilgin) Anadolu Üni. Yay., Eskişehir 2013, s.96.

²¹¹ Ahmed Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları” *Osmanlı Ansiklopedisi*, Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.18.

1.1. Kapitülasyonlar (Ahidname)

Osmanlı Devleti'nde yabancı devletlere verilen ticari imtiyazları belirten belgelere ahidname adı verilmiştir. Ticari nitelikteki ahidnameler ise müste'men²¹² adı verilen ahidnameli devletlerin tebaasına Osmanlı topraklarında ikamet etme, ticaret yapabilme ve yolculuk edebilme haklarını içeren şartların olduğu belgelere denmiştir. Osmanlılar 15. yüzyıldan itibaren Ceneviz ve Venediklilere imtiyazlar vermeye başlamıştır. Osmanlı tarihinde sıkça tekrarlanan yanlışlardan birisi de ilk imtiyaz hakkının Fransızlara verildiği bilgisi olmuştur. Fransızlara ilk defa verilen ticari imtiyaz hakkı olmuştur. Fransızlardan sonra bu imtiyazlar verilmeye devam etmiştir. 1580 yılına kadar Fransız bayrakları ile Osmanlı topraklarında ticaret yapan İngilizlere 1580 yılından itibaren kendi ülke bayrakları ile ticaret imtiyaz hakkı verilmiştir. Daha sonra 1612 yılında Hollandalı tüccarlara Osmanlı topraklarında ticari imtiyaz hakkı verilmiştir. Rus tüccarlar ise 15. yüzyıldan bu yana bazı ticari imtiyazlar elde etmiş olmalarına rağmen 1739 yılında tüm Rus tüccarları kapsayan bir ticari imtiyaz hakkı elde etmişlerdir. Diğer Avrupa devletlerinin ticari imtiyaz hakkı elde etmeleri de 18. yüzyıldan sonra olmuştur²¹³.

Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyıldan itibaren vermiş olduğu imtiyaz hakları keyfi sebeplerden öte, devlet tarafından bilinçli bir şekilde verilmiştir. Osmanlı Devleti gücünün zirvesinde olduğu bu dönemde devlet içinde ticari faaliyette bulunan tüccarlar sayesinde iktisadi ve ticari hayatın canlanması için bu tür uygulamalara girişmiştir²¹⁴.

18. yüzyıla kadar verilmiş tüm ticari imtiyazlar zaman içerisinde birçok farklı konuda çeşitli hakların elde edilmesine ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan darboğaza girmesine sebep olmuştur. Aslında Osmanlılar 18. yüzyıla kadar Avrupa karşısında gücünü korumayı başarmıştır. Osmanlı imalatçıları Avrupa rekabetine karşı uzunca bir müddet direnmiştir. 17. yüzyıl boyunca Batı ve Orta Avrupa bunalım süreci yaşarken Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştır. Osmanlı tüccarları el sanatları sanayisini iyi organize etmişler ve etkin bir dağıtım

²¹² Müste'men: Osmanlı Devleti'nde bulunan ve ahidler ile memlekette yaşayan ecnebilere denir. Pakalın, *a.g.e.*, s.631.

²¹³ Mübahat Kütükoğlu, "Ahidname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:1, s.536-537.

²¹⁴ Mübahat Kütükoğlu, "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C:3, Ankara 1999, s.329.

ağı kurmayı başarmışlardır. Bu pazara dâhil olmak isteyen Avrupalı tüccarlar karşılarında sert rakipler bulmuşlardır²¹⁵. Ancak devletin siyasi alanda üst üste aldığı başarısızlıklar sonucunda gerilemeye başlayınca Avrupalılar tarafından daha fazla ayrıcalık tanınması konusunda yapılacak baskılara dayanamamıştır. Öyle ki devlet içinde faaliyet gösteren konsoloslara dahi ülkedeki müste'men yabancılardan daha fazla haklara sahip olmuştur²¹⁶.

Kapitülasyonların zararlarının anlaşılması ve kaldırılması konusundaki ilk çaba tespit edilebildiği kadarıyla 1713 yılında Sadrazam olan Damat Ali Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde gördüğü iki problem kapitülasyonlar ve Katolik misyonerlerin faaliyetleri olmuştur. 1718 yılında Osmanlı Devleti'nde elçilik vazifesinde bulunan Marki de Bonnac, Fransa kralına yazmış olduğu raporunda *“Bu adam iki üç yıl daha kalsaydı, belki de kapitülasyonları kaybedecektik. Kapitülasyonların hukuksal temeli o denli zayıftır ki bunların devamı için boyuna uğraşmak gerekir. Ali Paşa bunu anlamıştır. Benim amacım kapitülasyonların yenilenmesi ve pekiştirilmesidir”* demiştir²¹⁷.

Bunun yanında yine Osmanlı devlet adamları kapitülasyonlara karşı Osmanlı tebaasını korumak için çeşitli tedbirler almıştır. 1792 yılında verilen bir karar neticesinde Avrupa ile ticari ilişkiler geliştiren bir zımni tacir ve onun iki yardımcısına imtiyaz ve muafiyet beratı verilmeye başlanmıştır. Bu türden tüccarlara *“Avrupa tüccarı”* denmiştir. Kısa bir süre sonra da Hindistan ve İran ile ticari münasebetlerde bulunan Müslüman tüccarlara da aynı haklar verilmiş ve bunlara da *“hayriye tüccarı”* adı verilmiştir. Bunların işleri için özel bir daire, sorunlarının çözümü için de ayrı mahkemeler tahsis edilmiştir. Yine Osmanlılarda Ayanlar döneminde Cezzar Ahmed Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve Tepedelenli Ali Paşa gibi ayanlar, kendi servetleri ve gelecekleri için kontrol ettikleri bölgelerde bazı malların ihracını yasaklayarak veya tekel uygulayarak kapitülasyonlara karşı etkili bir şekilde mücadele etmiştir²¹⁸.

²¹⁵ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı Devleti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C:2, Eren Yay., İstanbul 2004, s.607

²¹⁶ Halil İnalçık, “İmtiyazat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:22, s.250.

²¹⁷ Mehmet Emin Elmacı, “I. Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılmasının Sonuçları”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C:14, Ankara 2002, s.381.

²¹⁸ Halil İnalçık, “Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, *Doğu Batı Dergisi*, S:24, 2003, s.73-74.

Osmanlı Devleti klasik dönem ekonomik yapısı gereği ülke içi mal arzını olabildiğince yüksek tutmak istemiştir. Aslında verilen bu imtiyazlar devlet için bu ihtiyaçların karşılanması anlamına gelmektedir. Avrupalı tüccarlar da bu ihtiyaçların karşılanması karşılığında çeşitli imtiyaz haklarını kolayca elde etmeye başlamışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti içindeki yerli sanayinin iflas etmesine sebep olmuştur. Buna karşın Avrupalı tüccarların, aldıkları imtiyazlar sayesinde özellikle Doğu Akdeniz ticareti için 16. ve 18.yüzyıllarda yeterli zenginliğe sahip olmalarını sağlamıştır. Ancak Avrupa'da Sanayi Devrimi başlayıp üretim artışıdaki miktarın çoğalması ve fazla kalan malın başka ülkelerde satılması durumu ortaya çıkınca bu imtiyazlar yeterli olmamış ve Osmanlı Devleti, Avrupalı tüccarlar tarafından istilaya uğramıştır. 1838 tarihli ticaret sözleşmesinden sonra serbest ticaret hakkının gelmesiyle bu durum zirveye çıkmıştır²¹⁹.

Kapitülasyonların getirmiş olduğu ayrıcalıklar neticesinde Osmanlı pazarında Avrupalı tüccarın mamulleri, yerel ürün karşısında zirve yapmıştır. Bu durum sadece ekonominin değil sosyal dengenin de bozulmasına sebep olmuştur. İthal mamule olan ilginin fazlalaşması ve ihracatın önemli oranda kısıtlanması zanaatkârların işsiz kalmasına sebep olmuştur. Makineli üretime geçen Avrupa karşısında küçük tip işletmeler mücadele edemeyecek bir vaziyete gelmiş, bu durum sanayileşmenin de önünde büyük bir engel oluşturmuştur. Daha evvel yerel üreticinin elinde olan iç pazar, Avrupalı tüccarların kontrolüne geçmiştir. Bu durum bir taraftan Avrupalı tüccarların zenginleşmesine sebep olmuş, diğer taraftan da Osmanlılar için büyük vergi kayıplarının yaşanmasına neden olmuştur.²²⁰

Bunun yanında Avrupalı tüccarlar Osmanlı Devleti'nde önemli şehirlerde faaliyet göstermiş fakat devletin iç kesimlerine ulaşamamışlardır. Bu bağlantıyı sağlama işini de Osmanlı tebaası gayrimüslimler aracılığı ile sağlamışlardır²²¹. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Rum tüccarlar diğer gayrimüslim grupların önüne geçmiş ve devletin batı ticaretini ele geçirmiştir. Artan ticari faaliyetler ve devletin zayıflamasının yanında İstanbul'daki patrikhanenin ve yine Galata bankerlerinin büyük desteğini alan Rumlar hem ticari yönden zenginleşmiş hem de iç ticarete

²¹⁹ Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Serbest Piyasa Kurulu Yay., Ankara 1997, s.57.

²²⁰ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul 1995, s.189.

²²¹ Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Dönemi Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, T.T.K. Yay., Ankara 1992, s.103.

hâkimiyeti ele geçirerek yerli tüccarın iş yapabilme kabiliyetini ortadan kaldırmıştır²²².

Osmanlı Devleti merkantalist düşünceye yabancı kalmış, bu düşüncenin tam tersine bir ekonomi ve dış ticaret politikası izlemiştir. İthalat serbest bırakılmış, buna karşılık darlık zamanlarında ihtiyaç duyulan bazı malların ihracı yasaklanmıştır. Osmanlıların bu temel politikadan amaçladıkları, ülkenin ihtiyaç duyduğu malları daha ucuz ve istikrarlı bir şekilde temin etmek, ticari vergilerden kaynaklanan devlet gelirlerinin azalmasını önlemek olmuştur. Kapitülasyonların uzun süre yürürlükte kalmasının ve kaldırılmamasının nedeni bu durum olmuştur²²³. Halil İncik'ın ifadesiyle *“kapitülasyonlar, gereksinim duyulan bazı önemli maddelerin (başlıca ince yünlü kumaş, kalay, çelik, barut ve kristal saat gibi lüks eşya) sağlanması ve hazineye ait gümrük gelirlerinin artması göz önünde tutularak kaygısızca verilmiştir”* tespiti durumu en iyi şekilde özetlemiştir²²⁴.

1.2. Ayanlık Müessesesi

Ayan, Arapça “göz” anlamına gelen “*ayan*” kelimesinin çoğuludur. Bu eşraf ve erkân kelimeleri ile eş anlamlı bir kelimedir. İlk İslam devletlerinde görülen ayan, Osmanlılara Anadolu Selçuklularından geçmiştir. Şehrin ileri gelenleri için kullanılan bir tabir olmuştur. Osmanlı Devleti'nde taşra idaresinde bulunan vali mutasarrıf, mütesellim ve voyvoda gibi yöneticiler merkezden tayin edilmişlerdir. Bu yöneticilerden başka her şehir ve kasabada ayan-ı vilayet adı verilen birisi bulunmuştur. Bu kişiler merkezi hükümete karşı halkın ve halka karşı da merkezi hükümetin temsilcisi durumunda bulunan ve halk ile devlet arasındaki ilişkilerin kurulmasını sağlayan kişilerden oluşmuştur²²⁵.

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin bozulmaya başlaması ve tımar topraklarının gelişigüzel bir şekilde dağıtılması sonucunda bu ayanlar tımarları ele geçirmeye başlamıştır. 1694-1695 yıllarından itibaren

²²² Reşat Kasaba, *Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul 1993, s.30.

²²³ Ertuğrul Acartürk, Ramazan Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *Hacettepe Üni. İİBF Dergisi*, C:29, S:2, 2011, s.11-12.

²²⁴ Halil İncik, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı Devleti Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., C:1, İstanbul 2010, s.315.

²²⁵ Özcan Mert, “Ayan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:4, s.195-196.

malikâne²²⁶ ve kaydı hayat şartı ile verilmeye başlandığı süreçte de akla ilk gelen vilayet ayanları olmuştur. Bunun sebebi ise miri mukataaların zengin kişilere satılmak istenmesidir. Bu durumun esas göstergesi miri mukataaları²²⁷ kayd-ı hayat şartıyla alabilecek kadar zenginleşmiş olmalarıdır. İmparatorluk ise başı her dara düştüğü durumda bu kişilerden yardım istemeyi ihmal etmemiştir. Bu kişiler de bu durumdan faydalanarak halk üzerindeki gücünü kısa zamanda göstermişlerdir²²⁸.

Bunun yanında ayanların kısa süre içerisinde iltizam yolu ile ele geçirdikleri topraklarda keyfi vergi uygulamaları ve denetimden uzak kalmaları köylüleri çift bozmaya sevk etmiştir. Yine aynı dönemde ortaya çıkan Celali isyanları ve suhte ayaklanmalarına karşı ayanların ehl-i örfeye karşı isyancıları desteklemesi devleti zora sokmuştur. Bu işe çözüm aranırken isyancıları vali yapma çözümünü bulan devlet, bu kişilerin bu sayede rical sınıfına yükselmelerini sağlamıştır. Bu durum devletin ne kadar zor bir durumda olduğunu açıkça göstermiştir²²⁹.

1768-1787 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde sürekli savaşların meydana gelmesi ve devletin ekonomik açıdan büyük zafiyet içinde olması devletin bu ayanlar ile temasa geçmesi zaruretini ortaya koymuştur. Evvelden sadece ekonomik olarak faydalandıkları bu ayanlardan artık asker temini için de beklentisi artan devlet, bu yardımların karşılığında bunların ortaya çıkarmış oldukları bazı sorunları görmezden gelmeye başlamıştır. Bu durum ise ayanların daha da güçlenmesine ve büyük aileler olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur²³⁰.

Ayanların bu derece güçlenmesi devlet içinde sıkıntılara yol açınca 1764-1765 yıllarında vali buyruldu²³¹ ve kadı müraselesi ile ayan olunması, halkın kimi isterse onu sadrazama bildirmesi ve sadrazamdan gerekli izin mektubu ve kaimenin ayan olacak kişiye gönderilmesi kararı alınmıştır. Bu sayede vali ve kadıların ayan

²²⁶ Malikâne: Osmanlı maliyesinde vergi iltizam sistemini 1695 yılından Tanzimat'a kadar uygulanan özel bir türü. Mukataa adı verilen vergi kalemleri iltizamda olduğu gibi müzayede ile ihale edilmiştir. Ancak bir farkla uygulanmıştır. Normal iltizamda 1-3 yıl arasında tek bir dönem için ihale edilirken, malikâne sisteminde en yüksek fiyatı veren, fiyat hazine tarafından belirtilmiş ve kişi kaydı hayat şartıyla buna sahip olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Malikâne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.516.

²²⁷ Mukataa: Osmanlı'da devlete ait bir kısım vergi gelirinin iltizama verilmesidir. Mehmet Genç, "Mukataa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:31, s.129.

²²⁸ Yücel Özkaya, *Osmanlı Devleti'nde Ayanlık*, T.T.K. Yay., Ankara 1994, s.12-13.

²²⁹ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihi'nde Ayanlık Düzeni Devri", *Ankara Üni. DTCF Dergisi*, C:8, S:14, 1970, s.56.

²³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, T.T.K. Yay., Ankara 1942, s.7.

²³¹ Buyruldu: Osmanlı diplomatikasında yüksek rütbeli bir görevlinin düşük rütbeli bir görevliye gönderdiği emirler için kullanılan bir terimdir. Mübahat Kütükoğlu, "Buyruldu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:6, s.478.

olacak kişilerden para almasının önüne geçilmek istenmiştir. Bu sayede ayan olacak kişinin salyane²³² defterlerine kendisi için akçe zammı yapamaması ve düzenin korunmasını sağlamak amaçlanmıştır²³³. Bunun yanında 1785 yılında ayanlık ortadan kaldırılarak şehir kethüdalığı getirilmek istenmiştir. Fakat şehir kethüdarları bu işi yürütemediklerinden 1790 yılında bu işler için tekrar ayan tayin edilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru gücünün zirvesine ulaşan ayanlar Osmanlı Devleti'nde merkezileşmenin önündeki en önemli engel olmuştur. Bunun yanında sahip oldukları ekonomik güç ve nüfuz sayesinde devleti epey uğraştırmışlardır. 1808 yılında devlet ile masaya oturup Sened-i İttifak'ı imzalayacak kadar büyümüş, ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünün ardından güçleri tamamen tükenmiştir. Bunun yanında mallarının çoğu müsadere edilmiş ve iltizam haklarına el konmuştur. Ancak ayanın bastırılması buldukları bölgelerde faaliyet gösteren zanaatkârların ürettikleri malların piyasasını sınırlandırmış ve üretimin düşmesine sebep olmuştur. Bu durum ayanların ortadan kaldırılması ve merkezileşme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır²³⁴.

1.3. Baltalimanı (Serbest Ticaret) Sözleşmesi (16 Ağustos 1838)

19. yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi'nin daha da işlerlik kazanması ve üretim sürecinde yaşanan artış, İngilizlerin ürünlerini pazarlaması ve yurt dışına satışı konusunda hareketlendirmiştir. Sanayinin daha da fazla büyümesi için üretilen mamullerin bir an evvel İngiltere dışına satışının gerçekleşmesi durumu ortaya çıkmıştır. İngilizler bu ürünlerini satacak pazar araştırmasına girmiştir. Bu dönemde Avrupa'nın birçok ülkesinde uygulanan sıkı gümrük denetimleri ve ülkelerin kendi üreticilerini koruma altına almak istemesi, İngilizlerin ticaretlerini bu coğrafyadan daha uzak yerlere yapması gerekliliğini gündeme getirmiştir. Coğrafi büyüklüğü ve nüfus potansiyeli açısından en uygun yer Osmanlı Devleti olmuştur²³⁵.

²³² Salyane: Osmanlı mali teşkilâtında bazı görevlilere yıllık yapılan ödemeler ve taşra teşkilâtında gelirleri yıllık olarak hazineye aktarılan eyaletler hakkında kullanılan terim. İdris Bostan, "Salyane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:36, s.59.

²³³ Bekir Sıtkı Baykal, "Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler" *Belgeler*, T.T.K. Yay., C:1, S:2, 1964, s.221-225.

²³⁴ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti'nde XVIII ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii", *Osmanlı*, C:3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.271.

²³⁵ Fatih Damlıbağ, "Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi" *İstanbul Üni. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C:62, S:2, 2012, s.198.

İngilizler ile yapılan ahidname sözleşmesi gereği 1806'da yapılan tarifenin yerine geçmesi koşuluyla 1820 yılında yapılan sözleşmenin 14 yıllık süresi dolmak üzereyken yeni bir anlaşma imzalanmak istenmiştir. Bu dönemde padişah II. Mahmud 1826 yılında yeniçerileri ortadan kaldırarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurmuş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için düşük kalan gümrük resimlerinin hazineye olan kaybını önlemek için bu fiyatları yükseltmiştir. Ayrıca 1828 yılından beri yed-i vahit²³⁶ denilen bazı önemli maddelerin üzerine devlet tekeli konmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı ülkesinde ticaret yapan İngilizleri rahatsız etmiştir²³⁷. 1831 yılında Mısır'da başlayan Mehmet Ali Paşa isyanı Mısır Sorunu'nun doğmasına yol açmış, 1841 yılına kadar sürmüştür. Mısır Sorunu başta bir iç sorun halindeyken zamanla Avrupa'nın müdahalesiyle bir dış sorun olarak ortaya çıkmıştır²³⁸. İngilizler bu durumdan faydalanarak yed-i vahidin kaldırılmasıyla Osmanlı vilayeti olan Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın gücünün kırılacağını ve bir daha başkaldıramayacağı görüşünü ortaya atmıştır. Yapılan müzakereler sonucunda antlaşma kabul edilmiştir²³⁹.

16 Ağustos 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması'na göre:

- Daha önceki ticari imtiyazlar genişletilerek çoğaltılmıştır.
- Bütün tekeller (yed-i vahid) ortadan kaldırılmıştır.
- Osmanlı Devleti'nin tüm mallarının ihracatına müsaade edilmiştir.
- İngiliz malları üzerindeki ithalat harçları %3 valero ve %2 özel harç olarak sabitlenmiştir.
- İngilizler, Osmanlı topraklarının istediği yerinde ticaret yapabilecek konuma gelmiştir.
- Tüm yerel vergiler ve transit ticaret üzerindeki vergiler kaldırılmıştır.
- İhracattan alınan vergiler %12, ithalattan alınan vergiler ise %5 olarak kararlaştırılmıştır²⁴⁰.

²³⁶ Yed-i Vahit: Sözlük anlamı tekel olan sistem. Devletin hazineye gelir sağlamak üzere aktif biçimde ve bazı hallerde tekeli bir konumda kendi sermayesiyle ticaret sektörüne girmesine denir. Bu dönemden önce pek örneğine rastlanmayan radikal bir değişimi ifade etmektedir. 19. yüzyılda ortaya çıkan bu değişiklik bazı önemli gelişme ve değişimlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Mehmet Genç, "Yed-i Vahit", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:43, s.378.

²³⁷ Mübahat Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:5, s.38.

²³⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2010*, Der Yay., İstanbul 2010, s.199.

²³⁹ Kütükoğlu, *Baltalimanı Muahedesi*, s.38.

²⁴⁰ Bülent Özdemir, "1838 Ticaret Antlaşması", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C:3, Ankara 1999, s.352.

Bu antlaşmadan kısa bir süre sonra diğer Avrupa devletleri ile de çeşitli imtiyaz antlaşmaları imzalanmıştır. Fransa ile 6 Nisan 1839'da, 18 Mayıs 1839'da Hansa şehirleri ile (Lubeck, Bremen, Hamburg), 2 Eylül 1839'da Sardunya, 31 Ocak 1840'da İsveç ve Norveç, 2 Mart 1840'da İspanya, 14 Mart 1840'da Hollanda, 30 Nisan 1840'da Belçika, 22 Ekim 1840'da Zolverein hükümetleri (Prusya, Bavyera, Saksonya, Wurtemberg, Baden, Hasen Elektörlüğü ve grand dükalığı, Thurigen Nassau birliği, serbest Frankfurt şehri), 1 Mayıs 1841'de Danimarka, 20 Mart 1843'de Portekiz ile aynı şartları kapsayan ticari imtiyaz antlaşmaları imzalanmıştır²⁴¹.

1820 yılından itibaren Avrupa'da himayeciliğin güçlenmesi ile birlikte Osmanlı pazarlarına olan ilgi daha da artmıştır. Özellikle İngilizler Osmanlı pazarlarına yönelmiştir. Merkantalist dönemin ticaret anlayışını simgeleyen Levand Company'nin Doğu Akdeniz üzerindeki imtiyazları 1825 yılında kaldırılmıştır. Ancak Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'nden sonra bu şirkete aynı imtiyazların verilmesi hususunda büyük baskılar oluşturulmuştur²⁴².

1838 ticaret antlaşması, iç ve dış ticaretteki bütün sınırlamaları kaldırarak, yabancı malların Osmanlı ülkesine kolayca girişini sağlamış, yerli her türlü malın da dışarı ihraç edilmesi kolaylaşmıştır. Bu antlaşma neticesinde yabancı tüccarlar gümrük vergilerinden muaf tutulurken, yerli tüccarların hakkı korunmamış ve bu vergileri ödemeye devam etmişlerdir. Bunun sonucunda:

- Osmanlı pazarının denetimi büyük ölçüde yabancı tüccarların eline geçmiştir.
- Osmanlı esnafı Avrupa karşısında zamanla faaliyetlerini durdurmuştur.
- Hammadde ve ara malların Avrupa'ya satışındaki sınırlandırmalar kalkınca Osmanlı esnafı hammadde sıkıntısı çekmiş ve çoğu zaman bulamamıştır.

²⁴¹ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974, s.115-117.

²⁴² Şevket Pamuk, *On dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1995, s.30.

- Gümrük tarifelerinin düşük tespit edilmesi ve ek vergiler konulamaması gelirlerde önemli kayıplara sebep olmuştur²⁴³.

İngiltere'nin istekleri doğrultusunda imzalanan Baltalimanı Antlaşması'ndan önce kapitülasyonlar aracılığı ile ithalat ve ihracat üzerindeki rüsumlar, geleneksel %10 oranından ithalatta %5'e ve ihracatta %3'e düşürülmüştür. Antlaşmadan sonraki süreçte aşar vergisinin toplanmasında ortaya çıkan kargaşalardan ve eski mültezimler ile mahalli ayanların baltalama hareketleri yüzünden 1839-1840 yılı devlet gelirlerinin önemli bir kısmı toplanamamıştır²⁴⁴.

2. Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sürecindeki Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nde 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile zirveye çıkan Batılılaşma meselesi artık kendisini her alanda göstermeye başlamıştır. Fermana da belirtildiği gibi devlet 150 senedir bir buhranın içine girmiştir. Bu durum halkın gözünde toprak kayıplarını ifade ederken, idarecilerin gözünde ise klasik dönem Osmanlı kurumlarının oluşturmuş olduğu bir problem olarak ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti bu bozulmanın farkına vararak yaklaşık bir buçuk asırdan beridir çareler ararken, idari, askeri ve mali alanda birçok ıslahat girişiminde bulunmuştur. Fakat Tanzimat Dönemi ile artık müesseseler üzerinde tümünden bir ıslahat yapma fikri belirlemiştir. Bu durumu sağlamak ancak Avrupa'daki müesseselerin Osmanlı'ya uygulanması ile mümkün görülmüştür²⁴⁵.

Padişah II. Mahmud, selefi III. Selim döneminde başlayan ıslahat hareketlerini devam ettirmek istemiştir. Modern bir ordu kurmayı istemiş, 1826 yılında Vaka-yı Hayriye'den sonra kurmuş olduğu modern ordu ile askeri sahada güçlenerek modernleşmenin önünü açmak istemiştir. 1829 yılında ortaya çıkan Yunan İsyanı neticesinde gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşı, bunu takip eden senelerde Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanı ve Osmanlı Devleti'nin bu sorunlar karşısında aciz kalması padişahın kafasında yeni bir fikrin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu fikir

²⁴³ Acartürk, Kılıç, *a.g.m.*, s.11-12.

²⁴⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı Devleti Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*, Eren Yay., İstanbul 1996, s.373.

²⁴⁵ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA, C:1, İstanbul 1994, s.283.

sadece askeri sahada Batılılaşmanın yetersiz olduğu, tüm devlet müesseselerinde yenileşmenin gerekliliği düşüncesi olmuştur²⁴⁶.

II. Mahmud döneminde yetişen Tanzimatçı aydınlardan Mustafa Reşid Paşa gibi aydınlar Osmanlı Devleti'nin Batılı müesseselerini Osmanlı'ya tatbik etmek suretiyle devletin ayakta kalabileceğini savunmuşlardır. Bu düşünce onları kendilerinden önceki ıslahatçı gruplardan daha ilerici bir durumda göstermiştir²⁴⁷. Devletin yeniden eski gücüne kavuşması hususunda padişah II. Mahmud, Reşid Paşa'ya büyük destek vermiştir. Reşid Paşa, devlet otoritesini ıslahatları gerçekleştirecek bir bürokratik oluşumun elinde toplamak suretiyle devletin modernleştirileceği fikrini savunmuştur. Şer'i makamlardan uzak olarak teşkil ettiği Meclis-i Maarif-i Umumiye²⁴⁸ ve Rüşdiye mekteplerinde yetişecek, merkeze bağlı ve Tanzimat'ın yeniliklerinin uygulanmasına sadık olarak yetişecek bu kadrolar sayesinde devletin ömrünü uzatmayı ve modernleşme sürecinin devam ettirebilmeyi amaçlamıştır. Bu sayede kendisine muhalif olacak ulemanın etkisini azaltmayı planlamıştır²⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda gerçekleşen ilk sanayileşme gayretleri Tanzimat dönemi öncesine rast gelmektedir. III. Selim döneminde Avrupa'daki sanayileşme alanındaki yenilikler takip edilerek Osmanlılara aktarılmaya çalışılmıştır. 1793 senesinden itibaren Avrupa'da üretilen bir takım askeri teçhizatın Osmanlı Devleti'nde üretimine başlanmıştır. Devletin askeri alandaki modernleşme ihtiyacı, Osmanlıların sanayileşme sürecine önemli katkı sağlamıştır. Askeri sahada gerçekleşen sanayileşme süreci kendisini daha sonra diğer alanlarda da göstermeye başlamıştır. III. Selim döneminden sonra, II. Mahmud döneminde de sanayileşme süreci daha da hız kazanarak devam etmiştir²⁵⁰.

²⁴⁶ Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunda Batının Etkisi", *Bellekten*, C:38, S:112, 1964, s.589.

²⁴⁷ M. Tayyip Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Bellekten*, C:31, S:121, 1967, s.95.

²⁴⁸ Bu nezaretin kuruluşu II. Mahmud Dönemi'ne kadar iner. II. Mahmud 1824 yılında ilköğretimi mecburi hale getirmişse de hemen ardından çıkan iç karışıklıklar yüzünden bu karar hemen uygulamaya geçememiştir. 1838 yılında konu tekrar gündeme gelmiştir. Sıbyan, rüşdiye ve mekatib-i aliye olmak üzere üç aşamalı olarak düzenlenmesi düşünülen eğitim koordinasyonunu sağlamak için kurulan Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti'ne İmamzade Esad Efendi tayin edilmiştir. Bu sırada herhangi bir rüşdiye mevcut değildir. Kuruluşu 1857 yılında sağlanmıştır. Ali Akyıldız, *Maarif-i Umumiye Nezareti*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.273.

²⁴⁹ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, C:28, S:112, 1964, s.616.

²⁵⁰ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1992, s.39.

Bu çerçeveden baktığımız zaman Osmanlı Devleti 19. yüzyılda siyasi bakımdan olduğu gibi ekonomik bakımdan da geri kalmış bir ülke durumundaydı. Temel sanayi kurulamadığı gibi iyi durumda olan dokuma sanayi bile ülke ihtiyaçları için yeterli üretim kapasitesine ulaşamamıştır. Mevcut sanayi ülkenin tarım ve maden zenginliğini değerlendirmekten çok uzaktı. Üretim büyük ölçüde tarıma dayalı olarak gelişmiştir. Fakat tarım üretimi de son derece düşük kalmıştır. Ülkenin tarım ülkesi olmasına rağmen İstanbul gibi büyük şehirlerin çoğu ithal buğdayla beslenmiştir.²⁵¹

Osmanlı Devleti'nde, Sanayi Devrimi olgusundan İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Avrupa devletlerinde tecrübe edildiği anlamda bir sanayileşme süreci gerçekleşmemiştir. Sanayileşme adına birçok hamle gerçekleştirilmişse de üretime dayanan teknoloji genellikle ithalat yoluyla sağlanmıştır. Daha çok Avrupa'da yetişmiş kalifiye elemanlar, mühendisler ve devletin çabaları ile kurulmaya çalışan fabrikalar yoluyla geliştirilmeye çalışılan bir sanayileşme söz konusu olmuştur²⁵².

Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre de sanayileşmede, Avrupa devletlerinden ithal bir sanayileşme söz konusu olmuştur:

*“On sekizinci asra kadar ateşli silahlar, madencilik, pusula, harita vs. Batı ile bir paralellik arz eden Osmanlıların teknolojik gelişimi, On sekizinci asrın ikinci yarısında İngiltere’de ortaya çıkan ve tedrici olarak Avrupa’ya yayılan Sanayi inkılabının yarattığı hızlı değişmeye ayak uyduramamış, ancak Osmanlılar Batı ile arasındaki büyük farkı, nispi olarak Avrupalı uzmanların istihdamıyla kapatmaya gayret etmiştir.”*²⁵³

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde sanayileşme girişimleri söz konusu olmuştur. Bu dönem özel teşebbüsün etkili olduğu bir dönemdir. Ancak 19. yüzyıldan itibaren devletin merkezi otoritenin gücünü tekrar toplaması, özel teşebbüsün sermaye konusundaki yetersizliği, Batıdaki ülkelerin uygulamış oldukları merkantalist ekonomik politikalar sonucunda 19. yüzyılda kurulacak olan fabrikalar devlet himayesinde kurulmuştur. İmparatorluk bu tesislerin kurulması hususunda

²⁵¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Alman Nüfuzu*, Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981, s.23-24.

²⁵² Birrin Pakman, *İngiltere Ve Osmanlı Devleti'nde Sanayi Devrimi Form Algısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Işık Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s.58.

²⁵³ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlıların Batı’da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992, s.139.

öncelikle kendi ihtiyaçlarının karşılanmasına özen göstermiş, bu durum sanayileşme faaliyetlerinin belirli sahalarda gelişmesine neden olmuştur²⁵⁴.

Osmanlı Devleti, 19.yüzyıla kadar küçük atölyelerde gerçekleşen sanayi faaliyetlerini 19.yüzyıldan itibaren büyük fabrikalarda yüksek üretim kapasitesi ile gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu dönüşüm Tanzimat döneminin ortaya çıkarmış olduğu reform hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı devlet adamları, Batı'daki gelişmelerin farkına vararak bu gelişmelerin devlet içinde uygulanması için bu dönemde önemli girişimlerde bulunmuştur²⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nde 1830-1860 dönemleri arasında birçok sanayi tesisi inşa edilmiştir. Özellikle ilk dönemde kurulan sanayi tesisleri dokuma sektöründe gelişme göstermiştir. 1830'lu yılların başında Beykoz'da faaliyet gösteren deri ve ayakkabı imalathaneleri daha modern tesisler haline getirilmeye çalışılmıştır. Hünkâr İskelesi'nde bulunan kâğıt fabrikası ihtiyaca cevap veremediği için bu fabrika modernize edilerek bu tesiste elbise üretiminin yapılmasına karar verilmiştir. 1830 yılında orduda fes kullanımının başlaması ve zamanla bu başlığın halk tarafından da ilgi görmesi üzerine 1830 yılında Feshane-i Amire kurulmuştur²⁵⁶. 1836 yılında İslimiye'de bir dokuma fabrikası inşa edilmiştir. 1842 yılında Balıkesir Çuha Fabrikası ve 1843 yılında İzmit Çuha Fabrikası açılarak ordunun çuha ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. 1845 yılında Serasker Rıza Paşa tarafından Hereke Fabrikası kurulmuş ve fabrikaya Avrupa'dan buharlı makine ve teçhizatlar getirilmiştir. 1852 yılında Bursa'da kurulan İpek Dokuma Fabrikası ile bu dönemde kurulan dokuma tesislerinin ihtiyacı olan kumaşlar üretilmiştir²⁵⁷.

Bunların yanında Sanayi Devrimi'nin temelini oluşturan ağır sanayi girişiminin temel hammaddesi olan demir cevherinin öneminin anlaşılması ve Osmanlı Devleti'nde üretilmesi planlanan askeri araç-gereçlerin imal edilebilmesi için çeşitli bölgelerde demir dökümhaneleri kurulmuştur. 1840'lı yılların ortalarında Bakırköy Demir Fabrikası kurulmuştur. 1843 yılında Zeytinburnu Demir Fabrikası

²⁵⁴ Sefer Şener, "Osmanlı Sanayileşme Süreci Ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", *Dokuz Eylül Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C: 9, S: 3, 2007, s.57.

²⁵⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii " *Ankara Üni. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:28, S:46, 2009, s.59.

²⁵⁶ Clark, *a.g.m.*, s.40.

²⁵⁷ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:2, S:2, 1984, s.6.

ordunun silah, top, gülle gibi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla faaliyete geçmiştir. Tophane’de üretilen top makineleri bundan sonra daha modern usuller ile Zeytinburnu Fabrikası’nda üretilmeye başlanmıştır. Bu tesislerden başka Beşiktaş ve Varna’da demir dökümhaneleri kurularak demir madeninin işlenmesi hususunda önemli tesisler hizmete girmiştir²⁵⁸.

Avrupa’daki gelişmelerin yakından takip edildiği Tanzimat dönemi sanayileşmesi içerisinde gerçekleşen en önemli yeniliklerden bir tanesi de buhar makinesinin devletin sanayi tesislerine getirilmesi olmuştur. 1853 yılında Bursa’da faaliyet gösteren 14 ipek fabrikasında buhar makinesi mevcuttur. Yine Mudanya, Lefke ve Bilecik’te kurulan ipek fabrikalarının tamamında buhar makinesi ile üretim sağlanmıştır. Bu fabrikalara getirilen makine ve teçhizatlar Avrupa’daki fabrikalarda kullanılanlar gibi modern aletlerdir. Bu aletler sayesinde üretim miktarlarında ciddi bir artış sağlanmıştır²⁵⁹.

II. Mahmud ile Osmanlı Devleti’nde başlayan merkezileşme süreci, etkisini kurulan bu yeni sanayi işletmeleri üzerinde de göstermiştir. 19. yüzyılın ortasında kurulan tesislerin büyük bir bölümü bizzat devlet tarafından kurulmuştur. Tanzimat dönemine kadar sanayi faaliyetleri özel girişimin alanı olarak görülmüş, fakat bu dönemde kurulan tesislerin tümü neredeyse devlet eliyle inşa edilmiştir. Ancak 1840 yılından itibaren bazı özel teşebbüslerin açılmasına imkân tanınmıştır. Bu özel teşebbüsleri gerçekleştiren kişiler Bursa ve Lübnan gibi bölgelerde İbrişim fabrikalarının açılmasına ön ayak olmuştur. 1870’li yıllardan sonra özel teşebbüsün gücü giderek daha da artmış ve yeni sanayi tesisleri kurulmaya başlanmıştır²⁶⁰.

Osmanlı Devleti’nin girişmiş olduğu bu sanayileşme hareketinin en önemli nedenlerinden birisi de Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın gerçekleştirmiş olduğu sanayileşme girişimidir. Mehmet Ali Paşa, Avrupa’dan getirmiş olduğu uzmanlar sayesinde Mısır’da büyük bir sanayileşme teşebbüsü içerisine girişmiş ve başarılı olmuştur. Bu durum Osmanlılar tarafından dikkatle takip edilerek bu gelişmelerin

²⁵⁸ Önsoy, *a.g.m.*, s.6.

²⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K Yay., C:6, Ankara 2007, s.243.

²⁶⁰ Donald Quatert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı Devleti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C:2, Eren Yay., İstanbul 204, s.1011.

devletin çeşitli bölgelerinde yayılması çabasına girişilmiştir²⁶¹. Bütün iyi niyetli çaba ve üretim miktarındaki artışa rağmen istenilen verim alınamamıştır. Bu durumun oluşmasının temel sebebi ise sanayileşme faaliyetlerini devam ettirecek olan bir fikri geleneğin ortaya çıkmaması ve bu tesislerde çalıştırılmak üzere yetiştirilecek vasıflı personelin bulunmaması olmuştur²⁶².

19. yüzyılda sanayileşme teşebbüslerinin ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'nde şirketler kurulmaya başlamıştır. 1849 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirketi, boğazda vapurla yolcu taşımak amacıyla kurulan Şirket-i Hayriye olmuştur. Bu kurulan şirketin ardından şirketleşme hız kazanmış, daha sonra merkezi Londra olan Bank-ı Osmani ve demiryolu işletmeciliği yapmak üzere Aydın-İzmir Demiryolu Şirketi kurulmuştur. Osmanlılarda özel teşebbüsün sermaye darlığı çekmesi şirketleşmenin yabancı sermayesi olmaksızın gerçekleşmesini kısıtlı hale getirmiştir. II. Meşrutiyet'e kadar milli imkânlar ile kurulan Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında faaliyet gösteren neredeyse hiçbir şirket yoktur²⁶³.

19. yüzyılda Avrupa'nın değişik şehirlerinde uluslararası sergiler açılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti de kendi fabrikalarında ürettiği ürünlerini bu sergilerde kişilerin beğenisine sunmuştur. 1856 ve 1871 Paris ile 1872 Viyana sergilerinde Osmanlılar çok çeşitli ürünlerinin sergilenmelerini sağlamışlardır²⁶⁴. 1856 yılında Paris'te gerçekleşen sergide devletin birçok fabrikasında üretilen ürünler sergilenmiştir. İzmit Çuha Fabrikası'nda üretilen; çuhalar ve askeri elbiseler, Feshane-i Amire'de üretilen; fes, kravat, battaniye ve çuhalar, Veliefendi Basmahane Fabrikası'nda üretilen; fanila kumaşlar, Zeytinburnu Dokuma Fabrikası'nda üretilen; pamuk bezi, çorap alaca bez ve yün, Hereke Dokuma Fabrikası'nda üretilen; kadifeler, çiçekli kumaşlar, saten kumaşlar, renkli kurdalalar, Beykoz Deri Fabrikası'nda üretilen; askeri kundura, çizme, palaskalar, Tophane Fabrikası'nda üretilen; tüfek, tabanca ve toplar, Beykoz Fabrikası'nda üretilen; porselen cam ve fincanlar sergilenmiştir²⁶⁵:

²⁶¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s.146-147.

²⁶² Ahmed Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1994, s.220.

²⁶³ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yay., Ankara 1998, s.219.

²⁶⁴ İhsan Satış, "İslah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketlerin Teşekkülü: Debbağ Şirketi Örneği", *Mustafa Kemal Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:9, S:18, 2012, s.423-424.

²⁶⁵ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yay., İstanbul 1996, s.112.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE KURULAN FABRİKALAR

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde birçok alanda faaliyet gösteren fabrikalar kurulmuştur. Bu fabrikaların birçoğu kısa zamanda faaliyetlerine son vererek kapanmıştır. Bu bölümde incelediğimiz dört fabrika kuruldukları an itibariyle Osmanlı Devleti'nde ömürleri en uzun fabrikalar olmuştur. Aşağıda 19. yüzyılın ortalarında kurulmuş olan fabrikalara yer verilmiştir:

- Feshane-i Amire (1830)
- İslimiye Çuha Fabrikası (1830-1836)
- İzmit Fes İmalathanesi (1833)
- Dolmabahçe Fişenk Fabrikası (1837)
- İslimiye Şayak Fabrikası (1836-1840)
- Çubuklu Billur Fabrikası (1840)
- Bakırköy Demir Fabrikası (1840'lar)
- Bağdat Barut Fabrikası (1840'lar)
- Bulgaristan Gülle Dökme Fabrikası (1840'lar)
- Balıkesir Çuha Fabrikası (1842)
- Samakov Demir Tesisleri (1842)
- Zeytinburnu Demir Fabrikası (1843)
- Yedikule Şimendifer Fabrikası (1843)
- Bakırköy İplik Bükme Fabrikası (1843)
- Beşiktaş Demir Döküm Fabrikası (1844)
- İzmit Çuha (Yün Kumaş) Fabrikası (1844)
- İzmit Kağıt Fabrikası (1844-1846)
- Beykoz Çini Fabrikası (1845)
- Hereke Fabrika-i Hümayunu (1845)

- Hereke Çuha Fabrikası (1845)
- Yalıköşkü Makine Fabrikası (1845-1850)
- Çekiç Fabrikası (1852)
- Bursa İpek Fabrikası (1846)
- İzmir Muslin Boyama ve Basma Fabrikası (1847)
- Bakırköy Bez Fabrikası (1848-1850)
- İzmir Yağ Fabrikası (1850)
- Dolmabahçe Gazhanesi (1853)
- Bakırköy Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Bez Fabrikası (1855)
- İstinye Tersanesi (1856)
- İzmir Kumaş Fabrikası Basmahane (1861)
- Beylerbeyi Sarayı Gazhanesi (1862)
- Beykoz İspemecet (Mum Yağı) Fabrikası (1863)
- Kula Mensucat (1866)
- Cebhane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) (1868)²⁶⁶.

1. Feshane-i Amire'nin Kurulması (1830) ve Faaliyetleri

Padişah II. Mahmud, 1826 yılında disiplin ve düzenin ortadan kalktığı ve bir isyan yuvası haline gelen Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak ve yerine yeni bir ordu kurmak için hareke geçmiştir. Osmanlı tarihinde Vaka-yı Hayriye olarak adlandırılan bu olaydan sonra Yeniçeriler ortadan kaldırılmış ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu teşekkül etmiştir. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hamleleri başlamıştır²⁶⁷.

Bu kurulan yeni ordu için yeni kıyafetler hazırlanmıştır. Buna göre zabitan ve neferata her yılın Mayıs ayında bir çift ayakkabı ile bir üniforma verilmesi kararlaştırılmıştır. Askerin üniforması pantolon, kuşak, bir ceket ve bir yelekten ibaret olmuştur. Askerlerin başına giyecekleri başlık için daha evvel bostancılardan başına giymiş oldukları şubara giyilmesi kararı alınmış ancak Mayıs 1827 yılında

²⁶⁶ Ekrem Erdem, "Sanayi Devrimi'nin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri", *Erciyes Üni. İİBF Dergisi*, S:48, 2016, s.24-25.

²⁶⁷ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:3, s.457.

Mısır ordusunun giymiş olduğu fes²⁶⁸ yeni başlık olarak kabul edilmiştir²⁶⁹. Padişah bu konuda yazdığı hatt-ı hümayunda fes konusunda İslam'a aykırı bir durum olmadığını belirtmiş, askerinin din ve diyanetleri konusunda titizlik gösterilmesi, bunun için gayret edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun yanında fes konusunda İslami bir karşıtlık söz konusu olmadığından fes giyilmesine karşı muhalefet edecek kimseler olursa derhal cezalandırılmasını istemiştir. Alınan bu kararın devlete bereketli ve mübarek olmasını dilemiştir²⁷⁰.

Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi ordunun fes giymesi konusunu şöyle ifade etmiştir²⁷¹:

“Anifen beyan olunduğu üzere Asakir-i Mansure elbisesinin tahfifi sırasında başlarına sefer ve hazaarda münasib bir şey giydirilmesi tasavvur olunmuştu. Serasker Hüsrev Paşa'nın Bab-ı seraskeriye nakleylediği alayın fesleri gibi fes giyilmesine irade taallukiyle lazım gelen feslerin tedarikine şüru ve o sırada Tunus beylerbeyisine elli bin fes sipariş kılındı. Bu münasebetle fes imali başlıca bir şey olduğundan buna erbab ve dirayet ve liyakatten birinin memuriyeti ba tensib böyle şeyler imal ve i'tida mahareti olan İzmirli Katipzade Mustafa Efendi fes nazırı nasib olundu.

Asakir-i Mansure'nin fes kullanmaya başlamasından sonra fes kullanımı zamanla halk arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır. Fes talebinin artması üzerine Tunus ve Mısır daha sonra da Avrupa'dan ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır. Yıllık ithalat miktarı beş yüz bin adet gibi ciddi rakamlara ulaştınca bu ihtiyacın giderilmesi için feslerin ülke içinde üretilmesi kararı alınmıştır²⁷². Bunun neticesinde İstanbul'un Eyüp semtindeki Kadirga Cüdi Meydanı'nda 1830²⁷³ yılında Feshane-i Amire kurulmuştur. Buradaki fes fabrikası tamire muhtaç olduğundan ve ne kadar tamir edilirse edilsin uygun hale gelemeyeceğinden ileride başka bir fabrika yapılana

²⁶⁸ Osmanlılarda fes kullanılması konusunda dini sebepler öne sürenlerin ortaya koymuş olduğu efsaneler asılsızdır. Zira II. Mahmud Avrupa'daki askerlerin ne tür başlıklar kullandığını incelediği zaman bu dönemde çoğu pratik olmayan veya pahalıya mal olan örneklerle karşılaştı. Bu durumu çözen ise Hüsrev Paşa olmuştur. Cezayir ve Tunus'ta görev yaptığı sıralarda görmüş olduğu fesi Osmanlı askerinin giymesini sağlayarak sorunu çözdü. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.197.

²⁶⁹ Ahmed Yaramış, “Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin Kurulması”, *Türkler*, Yeniğün Yay., C:12, Ankara 2002, s.703.

²⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmut'un Hatt-ı Hümayunu” *Belleten*, C:18, S:70, 1954, s.230

²⁷¹ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Tarihi*, C:1, “yy”, s.255.

²⁷² Tefvik Güran, “Feshane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:12, s426.

²⁷³ Elimizdeki arşiv vesikasında görünen tarih 1830 olmasına rağmen fes üretiminin daha evvelden yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira fabrikanın yıpranması ve yenir bir yere taşınması bunun delili olabilir.

kadar buradaki fabrikanın yine Eyüp'te Defterdar İskelesi'ndeki eski Sultan Sarayı'na nakli ve bekâr amele için koğuşlar inşa edilmesine karar verilmiştir²⁷⁴.

Kadırga Mahallesi'ndeki bina hem mevki hem de büyüklük bakımından planlanan kapasiteye cevap veremediği için Haliç'te bulunan ve Hatice Sultan'a ait olan yalının bir kısmına taşınmıştır. Bu yalı büyükçe bir ahşap binadır. Burada işletmeye lazım gelen suyun tedariki de eski Kırkçeşme su boru hattı sayesinde temin edilmiştir²⁷⁵.

1830 yılının Kasım ayında fes yapımı hususunun İstanbul'daki ustalara öğretilmesi için Tunus'tan mahir ustalar, boyacı ve terbiyeciler getirilmesi kararlaştırılmıştır. Sadrazam Hüseyin Paşa bu iş için Kaptan Paşa'yı görevlendirmiştir. Kaptan Paşa maiyetindeki divandarı Ali Bey'i bu iş için memur etmiş ve Tunus Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya göndermiştir²⁷⁶. 1831 yılında fes ustaları, ameleler ve aileleri ile birlikte İstanbul'a gelmiştir²⁷⁷. Bunun yanında Fransa'dan aletler, piyasadan İspanya yünü ve Rumeli'den boya tedarik edilmiştir. Ancak burada ilginç bir durum yaşanmıştır. Tunus'tan getirilen ustalar bu işi Türk ustalara hakkı ile öğretmedikleri gerekçesiyle işlerine son verilmiştir. Bundan sonra Türk ustalar ile birlikte Sultan Sarayı'nda fes yapılmasına devam edilmiştir²⁷⁸.

1835 yılında babası ile birlikte İstanbul'a gelen Julia Pardoe şehirde kaldığı süre içerisinde gezmiş olduğu Feshane-i Amire hakkında genişçe bilgilere yer vermiştir:

“İstanbul'a gelen gezginler Eyüp'teki Fes Fabrikasını ziyaret etmeden dönmemelidir. Eyüp'teki fes imalathanesi, liman bölgesinde Esmâ Sultan'ın konağının yakınlarındaki tarihi bir saltanat arazisi üzerinde kurulmuş. İzmir Valisi Ömer Lütfi Efendi'nin denetiminde ve başında da Mustafa Efendi bulunuyor. Üretim kapasitesi çok yüksek olan imalathanede 3.000 kişi çalışıyor... Tesis işlemlere göre bölümlere ayrılmış... Asker fesleri için Padişah'ın bu kumaşı üreten Tunuslulara son derece yüksek paralar ödediğini gören Ömer Lütfi Efendi imalathanenin kurulmasını önermiş ve kurulurken de başında durmuş... İmalathanede ayda 15.000 fes üretiliyor ve bunların Tunus fesleri ayarında olduğu söyleniyor”²⁷⁹.

²⁷⁴ BOA. C.İKTS. 20/982, H.19 Zilkade 1245. (EK-7)

²⁷⁵ Weiner, a.g.e., s.75.

²⁷⁶ BOA. HAT. 319/18748, H.7 Cemazeyilahir 1246.

²⁷⁷ BOA. HAT. 455/22745, H.9 Recep 1247.

²⁷⁸ BOA. C.İKTS 37/1832, H.29 Zilkade1248.

²⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Julia Pardoe, *City of The Sultan and Domestic Manners of The Turks*, yay. Henry Colburn, London 1836, s.348-355.

Pardoe bu kitabında çok ilginç bir hadiseden de bahsetmiştir. Tunus'tan getirilen ustaların yaptıkları feslerin renklerindeki kalitesizlikten şüphelenen Ömer Lütü Efendi'nin son çare olarak Avanis Ağa isimli bir Ermeni boyacı ustasından bu işçileri gizlice takip etmesini istemiştir. Tunuslu işçiler renk konusunda Eyüp suyunun kirli olduğu gerekçesini ileri sürmüşler. Avanis Ağa, Tunuslu işçilerin renk konusunda hile yaptıklarını öğrenmiş, iş öyle bir noktaya gelmiş ki fabrika iş yapamayıp kapatılacak duruma gelmiştir. Neyse ki bu işçiler kovulup iş Türk ustalara bırakılmış ve üretim devam edebilmiştir²⁸⁰.

Feshane'de kaliteli üretim süreci başlayıp halk tarafından ilgi artınca piyasada daha kaliteli olduğu iddiasıyla dolaşan Tunus feslerinin halk tarafından daha fazla kullanılması üzerine Ömer Lütü Efendi tarafından Takvim-i Vekayi'de bir reklam verilmiştir. Tunus feslerinin kullanılmaya başlandıktan sonra iki üç ay içinde yıprandığına dikkat çekilen haberde Yeni Camii avlusunda bir dükkân açılarak altmış, elli üç ve kırk beş guruşa çeşitli modellerinin satışa çıkarılacağı duyurulmuştur²⁸¹.

Bunun yanında üretilen feslerin büyük bir bölümü ordu mensupları ve devlet memurları adına satın alınmakta olan feslerin devletin çeşitli bölgelerinde açılacak mağazalar sayesinde satışı yapılması kararı verilmiştir. Bunun için İstanbul dışında Adana, Beyrut, Şam, Halep, Bağdat, Sinop, Edirne, Filibe, Sofya, Rusçuk gibi Osmanlı memleketlerinde fes satışı yapılması planlanmıştır²⁸².

Feshane'de ilk üretilen fesler başlangıçta yirmi yirmi beş cm. yüksekliğinde ve standart modelinin aksine tepeye doğru hafifçe genişleyen bir şekil göstermiştir.

²⁸⁰ a.g.e., s.353-354.

²⁸¹ Takvim-i Vekayi, H.9 Rebiülahir 1252, nu.270. "Feshane-i Âmir'e'de imal kılınan feslerin renk ve kumaş ve biçimleri Tunus fesinden a'la ve cünud-ı muntazama-i şâhâne idare olunduktan sonra Dersaadet sekencesine ve Rumeli ve Anadolu ahâlisine kifayet ederek bundan böyle biçim ve kumaşı uygunsuz ve bahası ziyade olan Tunus fesine ve iki üç ayda falşup işe yaramayan sâ'ir feslere ihtiyaç kalmayacağı zâhir ve hüveyda olduğuna binâ'en ba'dezin lüzumu kadar dükkânlar kışad olunmak üzere şimdilik Yeni Cami-i Şerif avlusunda müceddeden bir bab dükkân inşasıyla taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfet penahiye isticlâbı de'avât-ı hayriye niyeti hâlisesiyle kebir fesin güzîdesi altmış ve evsâtı elli üç ve aşâğı cinsi kırk beş guruş baha ile fûruhtuna mübâşeret ve iç fesi ve zenne fesinin dahi büyüğü ve küçüğü imaline dahi şüru' ve mübâderet olunarak bimennihî te'âlâ çend ruz mürurunda anların dahi fûruhtuna ibtidar olunmak üzere ricâl-i Devlet-i Aliyye'den Feshane-i Âmir'e Nâzırı saadetli Ömer Lütü Efendi tarafından bâ takrir ifade ve istizan olunmuş ve ol vechile icrâsına irâde-i seniyye-i şâhâne şeref sünuh ve südur buyurulmuş olmağla zât-ı şevket semât-ı hazret-i şâhânenin zaman-ı mes'adet-i ünvan-ı şehriyarilerinde böyle nice nice müesser-i celileye muvaffakiyetle ilâ âhirü'l eyüzyılâm serir-i şevket masîr-i şâhânelerinde ber devam ve sâye-i inâyet vâye-i hilafet penahileri zillî efken mefâriki enam olmak daavât-ı hayriyyesi sebt-i ceride-i icabet kılınmış ve zikr olunan ecnâs-ı selâsenin fiatı mutedele ile fûruht olunacağı cümlelerin malumu olmak üzere beyân ve iş'ar olunmuştur. (Ek 1'e bkz.)

²⁸² Tefvik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s.241.

Fesin düz olan tepe kısmına tabla denir. Bunun merkezinde ibik denilen çıkıntıya lacivert veya siyah bir ipek püskül bağlanarak giyilmiştir. II. Mahmud devrinde mavi ipek püskülün arkası uzun önü kâkül gibi kısa ve geniş olarak üretilmiştir. Daha sonra gelecek padişahlar kendi beğendikleri modellere göre fesin şeklini değiştirmiştir. Sultan Abdülmecid zamanında şeklini almaya başlayan fes “*mecidiye kalıp*”, Sultan Abdülaziz zamanında “*aziziye kalıp*” ve Abdülhamid döneminde “*hamidiye kalıp*” isimlerini almıştır²⁸³.

Feshane kuruluşunda sadece fes imali üzerine kurulmuş zaman içerisinde bu fabrikaya aba ve halı tezgâhları da getirilmiştir. Dokumacılığa başlanan imalathanede dinkleme²⁸⁴ için organik enerjiden de yararlanılmıştır. Fabrikalarda hayvanla dönen dolaplar kullanılmış ve bu amaçla fabrikada kırk adet katır beslenmiştir. 1843-1851 yılları arasında yeni teknoloji ile donatılan fabrikaya Belçika, Fransa ve İngiltere’den buhar makinaları getirilmiştir. Artık dokuma işinde de çalışan bu fabrika modern bir görünüm kazanmıştır²⁸⁵. Feshane genellikle yün ve dokuma üzerine çalışmış ise de Türk halıcılık sanatında Feshane Halıları olarak bilinen bir halı türü de bu fabrikalarda üretilmiştir. Hereke Fabrikası ile aynı zamanda kurulan Feshane’de bu fabrika ile bağlantılı kalmıştır. Feshane’de çok özel halılar dokunmasına karşılık en özel parça 1918 yılında Talat Paşa tarafından Gazi Mustafa Kemal’e hediye edilen Çanakkale Savaşı’nın üzerine işlendiği halı olmuştur. Bu halı birbirinin eşi olarak iki tane dokunmuştur²⁸⁶.

II. Mahmud’un tahta geçtiği ilk yıllarda İslimiye’de kurulan ve beklenen verim alınamayan çuka fabrikasının yatırımlar neticesinde geliştirilen ve buhar makineleri ile donatılan Feshane’ye taşınması kararlaştırılmıştır²⁸⁷. Bunun yanında Feshane’nin eski ve yeni binalarının da fabrika yapılarak burada çuka imal edilmesi kararı alınmıştır²⁸⁸.

²⁸³ Hülya Tezcan, “Fes”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:12, s.416.

²⁸⁴ Dinkleme: Kumaşı sıkı ve yoğun bir hale getirmek için gerçekleştirilen keçeleme işlemidir.

²⁸⁵ Zafer Toprak, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C:5, İstanbul 1985, s.1345.

²⁸⁶ Önder Küçükerman, “Dünün Tarihi Kumaş Fabrikası”, *Skylife Dergisi*, Mayıs 1995, s.48.

²⁸⁷ BOA. C.DRB 64/3190, H. 25 Cemazeyilahir 1257.

²⁸⁸ BOA. İ.MVL 27/455, H.29 Recep 1257.

Feshane, 1842 yılında Darphane-i Amire tarafından devralınmıştır²⁸⁹. 1849 yılında Hazine-i Hassa tarafından yönetilen fabrika on dört yıl buranın yönetiminde kaldıktan sonra 1863 yılında eşyaları tespit edilerek ödenecek kira bedeli karşılığında Harbiye'ye devredilmiştir²⁹⁰.

Feshane'nin 1865'te çıkan bir yangın sonucunda kazan dairesi dışında tamamı yanmıştır. 1868 yılında yanan bina yeniden inşa edilmiş ve o dönemin modern makine ve teçhizatları ile donatılmıştır. Feshane'de Mart 1874-1875 döneminde 348.171 fes, 193.140 arşın yünlü kumaş üretilmiştir. Feslerin maliyeti 3.500.548 guruş, kumaşların maliyeti ise 4.017.468 guruş olmuştur. Fes satışlarından da 4.458.394 guruş gelir elde edilmiştir. Satış mağazalarının bu işten geliri 1.059.657 guruş olmuştur²⁹¹.

1892 yılında Feshane için mobil buhar makineleri sipariş edilmiştir²⁹². Siparişte bulunan Harbiye Nezareti adına Binbaşı Rasim Bey, dört yüz beygir gücündeki Pollit ve Wigzell²⁹³ makinelerinin imal edildiği Timarty Bates&Co fabrikasını ziyaret etmiş ve aynı fabrikaya şaft siparişi de vermiştir²⁹⁴. 21 Mayıs 1892 yılında Feshane için yaptırılan buhar makinesi ve şaftın²⁹⁵ ücreti ve nakliye masrafları için bu şirkete bir çek gönderilmiştir²⁹⁶. 9 Temmuz 1892 yılında da John Haigh and Sons²⁹⁷ şirketine Feshane için buhar kazanı ve krank şaft siparişi verilmiştir²⁹⁸. Binbaşı Rasim Bey, Preston'da²⁹⁹ bu şirketi de ziyaret ederek bir rapor sunmuştur³⁰⁰. 1893 yılında John Haigh and Sons şirketiyle Feshane için sipariş edilen alet ve edevata dair bir kontrat imzalanarak anlaşma sağlanmıştır³⁰¹.

²⁸⁹ BOA. İ.DH 59/297, H.5 Rebiulahir 1258.

²⁹⁰ BOA. A.MKTM. MHM 269/62, H.27 Muharrem 1280.

²⁹¹ Güran, *Feshane*, s.427.

²⁹² BOA. HR. SFR.3 389/23.

²⁹³ Pollit Wagzell 1786 yılında Timothy Bates tarafından kurulmuştur ve Timford Bates & Co Bank Foundry, Yorkshire, Sowerby Bridge'de tanınmaya başlamıştır. Başlıca pazarı Hindistan olmuştur. Sabit buhar motor üreticisi bu şirket 1930 yılında kapanmıştır. http://www.markhamgrangesteammuseum.co.uk/pollit_history.html. E.T. 15.04.2017.

²⁹⁴ BOA. HR. SFR.3 389/33.

²⁹⁵ Şaft: Bir motorun hareketini ileten ve ucuna çarklar, tekerlekler ya da pervane bağlanan demir mil.

²⁹⁶ BOA. HR. SFR.3 389/43.

²⁹⁷ 1830 yılında kurulan bu şirket ilk olarak demir dökümhanesi olarak faaliyet göstermiştir. 1910 yıllarında demir ve ahşap karbüratör ve tarak makineleri, kondansatörler üretmiştir. 1883 senesinde Güzel Sanatlar Endüstri Sergisinde altın madalya kazanmıştır. https://huddersfield.exposed/wiki/John_Haigh_and_Sons,_Limited . E.T 15.04.2017.

²⁹⁸ BOA. HR. SFR.3 405/25.

²⁹⁹ Preston, İngiltere'nin Kuzey Batısında yer alan bir şehirdir.

³⁰⁰ BOA. HR. SFR. 3 405/98.

³⁰¹ BOA. HR. SFR.3 406/96.

1894 ve 1916'da genişletilmiş olan Feshane'ye 1895 yılında çırak yetiştirmek üzere Sanayi Sıbyan Mektebi açılmıştır. 1949 yılında çıkan bir yangın sonucu önemli hasar alan fabrika tekrar inşa edilerek hizmet vermeye devam etmiştir. 1986 yılına kadar mülkiyet değiştirerek ayakta kalmaya çalışan Feshane bu tarihte İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından boşaltılmış ve fabrikanın konfeksiyon bölümü Bakırköy'deki dokuma fabrikasına taşınmıştır. Fabrika son olarak 1998'de Mehmet Ekiz tarafından el sanatları çarşısı, sergi, fuar, konser gibi işlevleri almak üzere restore edilmiştir³⁰².

Tablo 7: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Feshane Fabrikasının Bazı Çalışanları

Ahsen Hamid Bey	Feshane Kâtibi ³⁰³
Malatyalı Yusuf Ağa	Feshane Ustası ³⁰⁴
Hafız Salih Efendi	Feshane İmami ³⁰⁵
Aziz Efendi	Feshane Modelci Ustası ³⁰⁶
Hacı Hasan Efendi	Feshane Müdürü ³⁰⁷
Ahmed Efendi	Feshane Nazırı ³⁰⁸
Hacı İsa Efendi	Feshane Anbar Müdürü ³⁰⁹
Hafız Ahmed Efendi	Feshane Yoklamacısı ³¹⁰

³⁰² T. Gül Köksal, *İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005, s.59-60.

³⁰³ BOA. DH. SAİD.d 166/487, 29 Zilhicce 1303.

³⁰⁴ BOA. DH. SAİD.d 170/303, 29 Zilhicce 1271.

³⁰⁵ BOA. DH. SAİD.d 159/365, 29 Zilhicce 1308.

³⁰⁶ BOA. DH. SAİD.d 175/483, 29 Zilhicce 1294.

³⁰⁷ BOA. DH. SAİD.d 5/775, 29 Zilhicce 1269.

³⁰⁸ BOA. DH. SAİD.d 18/229, 29 Zilhicce 1273.

³⁰⁹ BOA. DH. SAİD.d 40/345, 29 Zilhicce 1285.

³¹⁰ BOA. DH. SAİD.d 45/419 29 Zilhicce 1266.

Mustafa Reşid Efendi	Feshane Ruznamecisi ³¹¹
----------------------	------------------------------------

2. İzmit Çuha Fabrikası'nın Kurulması (1843) ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme faaliyetlerinde önemli bir yeri olan ve bizzat Sultan Abdülmecid tarafından açılışı yapılan İzmit Çuha fabrikası, 28 Nisan 1843 (27 Rebiulahir 1259) yılında padişah Abdülmecid tarafından saray kalfası Karabet³¹² (Garabet Balyan)'a³¹³ görev verilerek inşa ettirilmiştir. İzmit haricinde Kerasi Nehri üzerinde padişah tarafından inşa ettirilen çuka fabrikasının masrafları darphanenin umumi hesabından fabrikanın müdürü İsmail Efendi'ye verilmiştir³¹⁴.

Sultan Abdülmecid 1839 yılında bu fabrikanın açılması hususunda bir hatt-ı hümayun yayınlamıştır. Fabrikanın kurulma nedenlerini anlatan padişah hatt-ı hümayununda şunları ifade etmiştir³¹⁵:

“Askeriyenin imalatında lazım olan elbiselerin imalinde gerekli olan çuha İslam memleketlerinde imal olunmadığı için yabancı memleketlerden alınmaktadır. Hem askeriye için gerekli olan hem de halkın giysi yapımında kullandığı çuha bedeli olarak senelik kırk elli bin kese altın yurt dışına gitmektedir. Hâlbuki çuha Devlet-i Aliye'de üretilirse hem bu meblağ memleket dâhilinde kalacak hem de birçok insan kurulacak fabrikalar sayesinde iş bulmuş olacaklardır. İzmit'de bulunan dinkhaneye gerekli olan aletler alınarak burada çuha fabrikası kurulacak ve giderler de tarafımdan karşılanacaktır”.

Fabrikanın kurulması, dönemin gazetelerinden Ceride-i Havadis tarafından haber yapılmıştır. Haberde Rıza Paşa tarafından İzmit'te tesis olunacak fabrikanın Osmanlı Devleti'ne ait olacağı ve yurt içinde üretilmeyip ithal edilen çuka ve bazı

³¹¹ BOA. DH. SAİD.d 74/275, 29 Zilhicce 1252.

³¹² Rifat Önsoy'un “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası” isimli çalışmasında İzmit Çuha Fabrikası'nın inşasının Ohannes ve Bogos Dadyan Kardeşler tarafından yapıldığı bilgisi mevcuttur. Ancak elimizdeki Osmanlı arşiv vesikalarındaki bilgilere göre bu yazılan doğru değildir. Hem yukarıda vermiş olduğumuz arşiv belgesi hem de C. İKTS 33/1637 numaralı bu belgede durum açıkça ifade edilmiştir. İnşa işi padişah tarafından Garabet Balyan'a verilmiştir.

³¹³ Garabet Balyan ve ailesi Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmış birkaç nesil mimarlık yapmış olan bir ailedir. 19. yüzyıl. Osmanlı mimarisine çok büyük eserler vererek katkıda bulunan bu aile Dolmabahçe ve Çırağan Sarayı gibi meşhur mimari eserlerin ortaya çıkarılmasını sağlamışlardır. Bu ailenin hayatı ve eserlerine ayrıntılı bilgi için bkz. Pars Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü, Yeni Çığır Yay., İstanbul 1993.

³¹⁴ BOA. C.İKTS. 33/1637 H.27 Rebiulahir 1259.

³¹⁵ Hilal Karavar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası*, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.35.

eşyaların artık bu tesislerde üretileceği yazılmıştır. Bunun yanında gazete burada amele istihdam edilerek hem buradaki insanlara katkı sağlayacağı hem de dışarıya giden akçe ve gümüşlerin Osmanlı ülkesinde kalacağını bu sayede artık daha kaliteli ürünlerin üretilip elde edileceğine yer vermiştir³¹⁶.

Fabrikanın kurulmasından sonra yönetimi İngiliz Fabrikatör Neys adlı kişiye verilmiştir. Neys ile yapılan kontrata göre:

- Fabrika ürünlerinin ilk alıcısı devletti ve çarşıda orta kalitede ve ince çuha satılabilecekti³¹⁷. Devlet ile fabrika arasında yapılan anlaşmaya göre orta kalitedeki çuhanın her bir zıra'ına yirmi dört guruş, yapağı bedeli olarak da 14 guruş verilmiş, kaba çuha için ise altışar guruştan dörder guruşa kadar bedel ödenmiştir.
- İmal edilen kumaşlar hali hazırda üretilenden daha ince olacaktır.
- Çarşıda satılan fabrika mamulleri, Avrupa'dan gelen çuhalara göre daha ucuz olacak ve Avrupa malı karşısında özendirilecektir.
- Bu kontrat kâğıt üzerinde kalmayacaktır³¹⁸.

Fabrikatör Neys ile yapılan sözleşmenin süresi dolduktan sonra bitirilmesine karar verilmiştir. 1847 yılında sözleşmesi biten Neys yerine Belçikalı tüccar Fırabon ile sözleşme yapılmasına karar verilmiştir³¹⁹. Fırabon'a buradaki gayretli çalışmalarından dolayı devlet tarafından bir de nişan verilmiştir³²⁰. Fabrikanın yönetimi 1849 yılında Seraskerlik gözetiminde olmak üzere Dar-ı Şura-yı Askeriye'ye bağlanmıştır³²¹.

İzmit Çuha Fabrikası üç bölüme ayrılmış ve bu alana zaman içerisinde oluşan tahribat veya ihtiyaç sebebiyle yeni mahaller inşa edilmiştir³²². Fabrika bölümleri şu şekilde oluşturulmuştur:

³¹⁶ *Ceride-i Havadis*, 1 Zilhicce 1259, nu.60. (Ek 2 bkz.)

³¹⁷ İnce çuha üretimi 13 Ekim 1858 tarihinde iptal edilmiştir. BOA. İ.DH. 415/27412, H.5 Rebiulevvel 1275.

³¹⁸ Karavar, *a.g.e.*, s.37-38.

³¹⁹ BOA. D.DRB.İ. 14/6, H.27.Rebiulevvel 1262.

³²⁰ BOA. D.DRB.İ 18/5, H.19 Safer 1263.

³²¹ BOA. İ.DH. 205/11822, 20 Muharrem 1266.

³²² BOA. D.DRB.İ. 12/22, H.21 Şevval 1261. Fabrikanın çevresinde vermiş olduğu bazı hasarlarda olmuştur. Örneğin; Hacı Osman Ağa adından bir kişinin fabrika çevresindeki çiftlik arazisi mezkûr fabrikanın su bendenin taşması sonucu zarar görmüştür. Fabrika bu arazinin kendileri için gerekli zirai faaliyetleri yapabileceği oranda verimli olması sebebiyle belirli bir peşinat karşılığında satın alınmıştır. BOA. D.DRB.İ, H.24 Zilhicce 1264.

- Bükmebane: Bu bölüm kendi içinde üç bölüme ayrılmıştır. Çamaşırhane, kurutma bölümü ve hadde cendereleri.
- Boyahane: İpliklerin beyazlatılması, boyanması ve yıkanması işlemleri bu bölümde gerçekleştirilmiştir.
- Dökümhane³²³.

İzmit Çuka Fabrikası'na istihdam edilmek üzere Belçika'dan ustalar getirilmiş ve Fırabon'un masrafları karşılanmıştır³²⁴. Devlet, fabrikanın imalatının kalitesinin artırılması ve çalışan Osmanlı tebaasının bilgilerinin geliştirilmesi için görevlendirilen Fırabon'un Belçika'dan getirmiş olduğu ustaların fabrikada yapmış oldukları inceleme neticesinde tamiri gerekli olan makinelerin tamirini sağlamış, tedarik edilmesi gereken malzemelerin temini konusunda yardımcı olmuştur³²⁵. 1853 yılında Barutçubaşı Evans, fabrika için lazım gelen makineleri ve aletleri almak için Londra'ya gitmiş ve yapağları ayırmak için aletler getirtmiştir³²⁶.

Fabrika ilk kurulduğu sıralarda yalnızca askeri yünlü kumaş üretimi yapmıştır. Daha sonraları ürün yelpazesi genişleyen fabrikada perdelik, yatak çarşafı, çorap, fes, eldiven gibi ürünler de yapılmaya başlanmıştır. 1860'lı yıllarda üretim yıllık olarak ortalama 72.000 metre kumaş ve 60.000 fes üretimi yapabilecek kapasiteye gelmiştir³²⁷.

Fabrikada üretilen ürünlerin cinsine göre her birinin damga ile beraber tezgâh ve fiyat etiketleri konularak satılması kararlaştırılmıştır. Bunun sebebinin halkın kafasının karışmasının önüne geçilmesi olduğu ifade edilmiştir. Satışı yapılan çukalardan dükkân kirası ve sair masraflar çıkarıldıktan sonra kalan kısmının darphaneye teslim edilmesi sağlanmıştır³²⁸. Bunun yanında halkın isteği üzerine belirtilen renklerde çuha üretimi yapılabileceği bildirilmiştir³²⁹.

İzmit Çuka Fabrikası'nda çalışan işçi ve yöneticilerin sorunları ile yakından ilgilenilmiştir. Örneğin; fabrikada çalışan zenciler buranın havasına dayanamadıkları ve çalışma konusunda zorlandıkları için daha uygun çalışma koşullarının olduğu

³²³ Karavar, *a.g.e.*, s.38.

³²⁴ BOA. D.DRB.İ. 17/11 H. 8 Muharrem 1263.

³²⁵ BOA. D.DRB.İ. 14/24, H.7 Cemazeyilevvel 1262.

³²⁶ BOA. C.İKTS. 10/500, H. 29 Recep 1269.

³²⁷ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C:3, Ankara 1999, s.280.

³²⁸ BOA. D.DRB.İ. 14/30, H.9 Cemazeyilevvel 1262.

³²⁹ BOA. D.DRB.İ 13/27 H. 10 Rebiulevvel 1262.

Hicaz'a gönderilmiştir³³⁰. Yine fabrikada başkâtip olarak çalışan Emin Efendi'nin vefatı üzerine eşi ve çocuklarına maaş tahsis edilmiştir³³¹. Fabrikada müdürlük vazifesi gören Salih Bey'in eşi Fatma Gülfem Hanım'a ve çocuğu Ahmed Atif Efendi'ye maaş tahsisi yapılmıştır. Sadece yerli işçi ve çalışanlara değil yabancılarla da yakından ilgilenilmiştir. Fabrika da direktörlük vazifesinde bulunan Belçikalı Brench isimli yönetici vefat ettiği için ortada kalan ailesine memleketlerine gidebilmeleri için fabrikanın mal sandığından on beş bin guruş ihsan edilmiş ve memleketlerine ulaşmaları sağlanmıştır³³².

Fabrikada üretilen mamullerin tanıtılması hususunda da önemli gayretler olmuştur. Osmanlı Devleti 1856 Paris Sergisi ve 1863 Sergi-i Umumi-i Osmani sergilerinde İzmit Çuha Fabrikası'nın ürettiği ürünleri satışa sunmuştur. Çoğu bu fabrikalarda dokunan elli beş tane elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşır, şai ve keçe numuneleri sergilenmiş ve burada mansiyon ödülü almıştır. Sergi-i Umumi-i Osmani'de sanayi alanında teşhir edilen eşyanın büyük bir kısmı iki devlet fabrikası olan Feshane ve Çuha fabrikalarının mamullerinden oluşmuştur³³³.

1869 yılında fabrikanın modernizasyonu açısından yeni aletlerin alınması gündeme gelmiştir. Bunun için Paris'ten yeni makineler alınmasına karar verilmiştir³³⁴. Yeni getirilen bu makinelerle daha modern hale kavuşan fabrikada 1894 yılında İstanbul depremi dolayısıyla büyük hasarlar meydana gelmiştir. Devlet oluşan bu hasarı kısa sürede gidermiş ve fabrika tekrar eski haline kavuşturulmuştur³³⁵.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte bazı fabrikaların kapatılması gündeme gelmiştir. İzmit Çuha Fabrikası'na 1917 yılında Avusturya'dan yeni makineler getirilmiştir³³⁶. 1918 yılında elektrik üretimi için türbin ithal edilerek karşılığında hurda bakır verilmiştir. 18 Haziran 1920'de İngilizler tarafından topa tutulan fabrikanın önemli bir bölümü yanmıştır. 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde fabrikanın tekrar eski haline döndürülerek kullanıma açılması kararı

³³⁰ BOA. A.MKT.NZD. 257/17, H.14 Zilkade 1274.

³³¹ BOA. A.MKT. NZD. 144/67, H. 29 Recep 1271.

³³² BOA. D.DRB.İ 24/41, H.2 Zilhicce 1264.

³³³ Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid Dönemi'nde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s.656.

³³⁴ BOA. İ.DH. 601/41916, H.5 Cemazeyilevvel 1286. (EK-9).

³³⁵ BOA. BEO. 494/37012, H.14 Rebiulahir 1312.

³³⁶ BOA. MV. 210/99, H.28 Safer 1336.

alınmıştır. Ancak alınan bu karar hayata geçmemiştir. Büyük bir bölümü yıkılmış, yanmış ve tahrip olmuş fabrika eski çalışır durumuna getirilememiş ve tarihe karışmıştır³³⁷.

Tablo 8: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Çuha Fabrikasının Bazı Çalışanlar

Miralay Rifat Bey	Çuha Fabrikası Müdürü ³³⁸
Ahmed Efendi	Çuha Fabrikası İkinci Katibi ³³⁹
Mustafa Efendi	Çuha Fabrikası Makinisti ³⁴⁰
İsmail Naib Bey	Çuha Fabrikası Katibi ³⁴¹

3. Hereke Fabrika-i Hümayun'un Kurulması (1845) ve Faaliyetleri

Hereke Fabrika-i Hümayunu 1845 yılında Serasker Rıza Paşa tarafından Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere yaptırılmış daha sonra Rıza Paşa tarafından Emlak-ı Hümayun'a verilmiştir³⁴². İnşaatın tamamlanması ve fabrikanın açılmasının ardından Padişah Sultan Abdülmecid tarafından fabrika ziyaret edilmiş ve burada ahaliden bazı kimselere ihsanda bulunulmuştur³⁴³.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra Hazine-i Hassa'ya havale edilen fabrikanın imalat, mübayaat ve satın alma işlemlerinden dolayı ortaya çıkacak olan masrafları Darphane tarafından karşılanmıştır³⁴⁴. Hereke fabrikasının inşa edilmesinden sonra genişletme çalışmaları yapılmıştır. Fabrikanın civarından pek çok yer satın alınmış ve paraları ödenmiştir. Alınan bu yerlerin büyüklükleri ölçülmediği için İzmit Meclisi'nce bu yerlerin hudutlarının ölçülmesi ve bunun bir mazbata ile bildirilmesi

³³⁷ Emre Dölen, "Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşları", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s.674.

³³⁸ BOA. DH. SAİD.d 6/427, H.29 Zilhicce 1278.

³³⁹ BOA. DH. SAİD.d 66/43, H.29 Zilhicce 1260.

³⁴⁰ BOA. DH. SAİD.d, 119/131, H.29 Zilhicce 1301.

³⁴¹ BOA. DH. SAİD.d 157/329, H.29/12 1304.

³⁴² BOA. İ.DH. 111/5604, H.24 Şevval 1261. (EK-8)

³⁴³ BOA. İ.DH. 133/6828, H.11 Muharrem1263.

³⁴⁴ BOA. D.DRB.İ 11/07, H. 29 Zilhicce 1260.

istenmiştir³⁴⁵. Fabrika civarında bulunan bağlar satın alınarak 42.500 guruş karşılığında bu yerler fabrikanın bünyesine kazandırılmıştır³⁴⁶.

Hereke Fabrikası'nın kuruluş sermayesi 3.500.000 guruş ve fabrikanın makine ve alet edevat donanımının değeri ise 2.463.984 guruş olmuştur. Fabrikada güç kaynağını sağlayan on iki beygir gücünde bir buhar motoru vardır. Bunun yanında 52.800 guruşa satın alınmış bir değirmene sahiptir. Fabrikanın ihtiyacı olan kerestenin Bolu kazalarından kestirilip fabrikaya ulaştırılması sağlanmıştır³⁴⁷. 1848 yılı itibariyle fabrikada çalışan on bir memur, on üç imalat görevlisi ve altı tamir ustası olmak üzere on dokuz Avrupalı usta ve toplamda doksan kişi çalışmıştır. 1852 yılında tezgâh sayısının artması üzerine işçi sayısında da artış gözlenmiştir. Çalışan sayısı doksandan iki yüz altmış bire yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda bu sayı üç yüzü bulmuştur³⁴⁸. 1854 yılında fabrikanın direktörlük görevini Avusturyalı Ancelo Komençi yapmıştır³⁴⁹. 1855 yılında otuz kadar Rum kızının istihdamı da sağlanmıştır³⁵⁰.

Fabrika kurulduktan sonra üretim konusunda memnuniyet yaşanmıştır. Devlet üretim konusunda yaşanan bu gelişmeler üzerine bu miktarların düşmemesi için fabrikaya her ay düzenli tahsisatın yapılmasını sağlamıştır³⁵¹. Masraflara karşılık darphaneden her ay yüz guruş ödenmesi ve bu paranın Hoca Avanis tarafından alınması sağlanmıştır³⁵². Aynı zamanda fabrikanın ve çevresindeki zirai işlem yapılan yerlerin bakımları ve tamiratları aksatılmadan yapılmaya çalışılmıştır³⁵³. Mevcut üretim kapasitesindeki kalite ve artış neticesinde buradaki alet ve edevatın demirbaş olarak yazılması ve bundan sonra demirbaş alet alınmayacağı ifade edilmiştir³⁵⁴. Fabrikanın korunması konusunda da titizlik gösterilmiştir. Fabrikaya

³⁴⁵ Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000, s.126.

³⁴⁶ BOA. D.DRB.İ 11/15, H. 29. Zilhicce 1264.

³⁴⁷ BOA. MKT.MHM. 174/30, H.19 Rebiulevvel 1265.

³⁴⁸ Mehmet Topal, Erkan Erdemir vd., "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi, *Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, S:25, Mayıs 2012, s.43.

³⁴⁹ BOA. MKT.MVL. 70/15, H.7 Rebiulahir 1271.

³⁵⁰ BOA. MKT.UM. 209/56, H.10. Muharrem 1272.

³⁵¹ BOA. D.DRB.İ 24/14, H.8 Şaban 1264.

³⁵² BOA. C.DRB. 45/2230, H.24 Rebiulahir 1262.

³⁵³ BOA. D.DRB.İ 23/9, H.9 Cemazeyilevvel 1264.

³⁵⁴ BOA. D.DRB.İ 24/28, H.23 Şevval 1264.

musallat olan bazı eşkıyaların yakalanması ve zaptedilmesi için zabıt gönderilmiş ve burada asayiş sağlanmıştır³⁵⁵.

Hereke Fabrikası'na bağlı olarak faaliyet gösteren bazı işletmeler de vardır. Fabrikanın ihtiyacı olan ipeği elde etmesi için yakın mahallelerden bağ satın alınmıştır. Bu iş için Hoca Agop görevlendirilmiştir. 1898 yılında fabrikanın yanına bir Rüşdiye açılmıştır. Burada görev yapan muallime aylık dokuz yüz guruş verilmiştir. Fabrikanın yanında bir de hastahane yapılmıştır. Bu hastanenin yatak kapasitesi yüz yatak olup içinde eczacılık malzemeleri bulundurulmuştur. 1853 yılı itibariyle fabrikanın gelir getiren bazı mülkleri de mevcuttur. Altmış hane, otuz oda, bir ekmekçi fırını, bir kahvehane, bir simitçi fırını, bir duhancı dükkânı, bir lokanta ve bir değirmen fabrikanın gelir getiren gayrimenkulleri olmuştur³⁵⁶.

Hereke fabrikası, pamuklu ve ipekli dokumalar üretmek amacıyla kurulmuştur. 1850 yılına geldiğinde dokuma tezgâhları Zeytinburnu'ndaki fabrikaya taşınmıştır. Bunun yerine sarayın ihtiyaçlarına uygun olarak ipekli canfesler ve ipekli döşemelikler dokunmasını sağlayacak olan jakarlı el tezgâhları 1891 yılında halı dokuma işlemi yapılan fabrikada 1902 yılında çuha, şayak ve iplik yapımı sağlanmış, bu sayede ürün yelpazesi genişlemiştir³⁵⁷. 1880'li yıllarda Sultan Abdülhamid, Gördes Kazası'ndan bir halı ustası ile kızını İstanbul'a getirtmiştir. Kendilerine Beşiktaş Akaretlerde bir ev tahsis edilmiş ve halı yapımı için gerekli tezgâhlar kurulmuştur. Bundan sonra Osmanlı saraylarında dokunacak olan kaliteli Hereke Halısı ortaya çıkmıştır³⁵⁸.

Hereke Fabrikası'nda üretilen bu halıların kısa zamanda beğeni toplaması üzerine bu halıların yurt dışına pazarlanması için girişimler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Washington sefaretinden Hazine-i Hassa'ya yollanan bir tezkerede bu kıymetli halıların Amerika'da satışının yapılabilmesi için Washington ve New York'ta mağazalar açılması teklif edilmiştir. Amerikalıların özellikle zengin kesimlerinde bu ürünlerin rağbet gördüğü söylenmiştir³⁵⁹.

³⁵⁵ BOA. MKT.MHM. 168/87, H.11 Rebiulahir 1276.

³⁵⁶ Buluş, *a.g.t.*, s.133-137.

³⁵⁷ Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yay., Ankara 1987, s.47.

³⁵⁸ Donald Ouatatert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yay., İstanbul 1999, s.272.

³⁵⁹ BOA. Y.MTV. 311/192, 29 Cemazeyilevvel 1326.

Osmanlı Devleti'nin katılmış olduğu uluslararası sergilerde Hereke Fabrikası'nın ürünleri de sergilenmiştir. 1851 yılında Londra'da düzenlenecek olan sergiye memleketin her köşesinde halkın çeşitli ürünlerini göndermeleri istenmiş, bu sayede memleketin zenginliklerinin tüm dünyaya gösterilmesi istenmiştir³⁶⁰. Ancak büyük başarı 1855 yılındaki Paris Sergisi'nde gerçekleşmiştir. Buraya Hereke Fabrikası'nın ürünlerinden on adet şerit ve kurdele gönderilmiştir. Fabrika, şerit ve kurdelelerden mansiyon ödülü kazanmıştır³⁶¹. Bunun yanında Hereke ve Feshane imalatı keçe, el işi yün ve örgü, altın, gümüş işlemler, keten ve pamuklu elbiseler olmak üzere yirmi yedi madalya ve yirmi mansiyon ödülü kazanmıştır. Bu rakam 1862'de ki Londra Sergisi'nde seksen üç madalya ve kırk mansiyona yükselmiştir³⁶² 1863 yılında İstanbul'da düzenlene Sergi-i Umumi-i Osmani'ye de Avrupalılar tarafından ilgi görmüştür. Burada sergiye konulmuş olan Hereke Fabrikası'nın mamullerine nezaret eden sandalcı ustabaşısı esnafı Bosfakiye'ye madalya verilmiştir³⁶³.

Hereke Fabrikası'nda 1878 yılında bir yangın çıkmıştır. Fabrika büyük hasar görmüş bunun üzerine bir tahkikat başlatılmıştır³⁶⁴. Serkiz, Vasilaki ve Mr. Mountain tarafından bina ve makinelerin aldığı hasarlara dair 4 Ekim 1878 yılında bir keşif raporu hazırlanmıştır. Ancak bu rapordaki işler yapılmamış daha sonra Adil Bey tarafından Bahriye Nezareti ve Şehremaneti ile iş birliği halinde Emlak-ı Hümayun Muavini müteveffa Kirkor Efendi ve başka memurlarla birlikte bir keşif daha yapılmıştır³⁶⁵. 28 Ekim 1881 yılında tüm bu keşiflerden sonra hazırlanan raporda fabrikaya alınacak yeni teçhizatın maliyeti hakkında bir sonuç yazılmıştır. Yangında zarar gören fabrikanın uğramış olduğu zararın tamirâtı için uygun görülen bedel 277.199 guruş olarak hesaplanmıştır³⁶⁶.

18 Ekim 1898'de İstanbul'a gelen Alman İmparatoru II. Wilhelm, İstanbul'a gelip burada üç gün kaldıktan sonra gezisinin dördüncü günü Hereke Fabrikası'nı ziyaret etmiştir. Burada kendisine ve maiyetinde bulunanlara ünlü Hereke

³⁶⁰ *Ceride-i Havadis*, 24 Zilkade 1266, nu:501. (Ek 4 bkz.)

³⁶¹ Rıfat Önsoy, "Osmanlı Devleti'nin Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani" *Belleten*, C:67, S:185, 1983, s.200-202.

³⁶² Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA, C:1, İstanbul 1994, s.643.

³⁶³ BOA. C.İKTS. 14/677, H.29 Ramazan 1282.

³⁶⁴ BOA. DH.MKT 1324/34, H.29 Recep 1295.

³⁶⁵ Buluş, *a.g.t.*, s.140.

³⁶⁶ BOA. Y.MTV 7/74, H.4 Zilhicce 1298.

halilerinden hediye edilmiştir³⁶⁷. Bu ziyareti asıl ilginç kılan ise İmparator Wilhelm'in ziyareti sebebiyle II. Abdülhamid'in emriyle inşa edilen ünlü küçük deniz köşkü olmuştur. İstanbul'da yapımı üç hafta gibi kısa bir sürede bitirilen köşk parçalar halinde İzmit'e getirilmiştir. Mimar Sarkis Balyan tarafından bir günde yerine monte edilerek Alman imparatorunun beğenisini kazanmıştır³⁶⁸.

Bunun yanında Hereke Fabrikası'na ziyarette bulunanlar arasında Prenses Gizela ve Padişah Mehmed Reşad da bulunmaktadır. İstanbul'a ziyaret için gelen Prenses Gizela ve beraberindekilerin fabrika ziyareti esnasında kendilerine hediye edilen halı, seccade ve kumaşların masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Padişah Mehmed Reşad ise 1910 senesinde Ertuğrul Yatı'yla Hereke'ye gitmiş ve fabrikayı ziyaret etmiştir³⁶⁹.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve ardından gerçekleşen Milli Mücadele yıllarından sonra Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e aktarılan en iyi durumdaki dokuma fabrikası Hereke Fabrikası olmuştur. Cumhuriyetin ilanının ardından ülkede başlayan sanayileşme gayretlerinin öncüsü olan bu fabrika yatırım yapılarak geliştirilmeye devam edilmiştir. Yeni alet ve makinelerle ülkenin en önemli sanayi kuruluşlarından birisi olan bu fabrikanın 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmesi işlemi gerçekleşmiştir. Daha sonra 1933 yılında Sümerbank'a devredilen fabrikanın üretim süreçleri değişmiş ve üretime dinamizm kazandırılmıştır. Fabrika 1995 yılına kadar Sümerbank bünyesinde faaliyet gösterdikten sonra bu tarihten itibaren TBMM Milli Saraylara devredilmiştir. Fabrikanın ayakta kalması ve yaşatılması sonucunda tecrübe ve birikim nesilden nesile aktarılabilmektedir³⁷⁰.

³⁶⁷ Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Alman Nüfuzu*, s.52.

³⁶⁸ Bu köşkün bir diğer ismi de Kayzer Köşkü'dür. Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C:4, İstanbul 1985, s.1060.

³⁶⁹ Buluş, *a.g.t.*, s.195.

³⁷⁰ Ali Ata, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikasının Eğitim ve Sanat İşlevi", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s.733-735.

Tablo 9: Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Hereke Fabrikasının Bazı Çalışanları

Abdüssettar Bey	Ambar Müdürü ³⁷¹
Çırağbaşı Eşref Efendi	Muallim-i evvel ³⁷²
Hafız Hasan Efendi	Amele ³⁷³
Mehmed Ali Efendi	Kâtip Muavini ³⁷⁴
Andon Ağa	Usta ³⁷⁵
İsmail Hakkı Efendi	Eşya Memuru ³⁷⁶
Hacı Raşid Efendi	Mekteb-i İbtidai Muallimi ³⁷⁷
Karabet Efendi	Vezne ve Depo Müdürü ³⁷⁸
Mustafa Efendi	İmalat Masası Kâtibi ³⁷⁹
Tomas Efendi	Ressam Muavini ³⁸⁰

³⁷¹ BOA. DH. SAİD.d. 2/412, H.29 Zilhicce 1263.

³⁷² BOA. DH. SAİD.d. 84/69, H.29 Zilhicce 1260.

³⁷³ BOA. DH. SAİD.d. 125/247, H.29 Zilhicce 1282.

³⁷⁴ BOA. DH. SAİD.d. 144/167, H.29 Zilhicce 1266.

³⁷⁵ BOA. HH. SAİD.d. 4/375, H.29 Zilhicce 1266.

³⁷⁶ BOA. HH. SAİD.d. 6/65, H.29 Zilhicce 1273.

³⁷⁷ BOA. HH. SAİD.d. 6/7, H.29 Zilhicce 1272.

³⁷⁸ BOA. HH. SAİD.d. 5/309, H.29 Zilhicce 1273.

³⁷⁹ BOA. HH. SAİD.d. 1/185, H.29 Zilhicce 1276 .

³⁸⁰ BOA. HH. SAİD.MEM. 54/10, H.29 Zilhicce 1285.

4. Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Kurulması (1843) ve Faaliyetleri

Tanzimat Dönemi'nde açılması planlanan fabrikalar içerisinde en önemli yeri belki de Zeytinburnu Demir Fabrikası almıştır. Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin alt yapısını oluşturan demir cevherinin öneminin anlaşılması ve Osmanlı ülkesinde bunun işlenip sanayide kullanılması için kısa sürede girişimler başlamıştır. Avrupa'dan getirilecek yabancı mühendis, işçiler ve kurulması planlanan sanayi mektepleri sayesinde Avrupa teknolojisinin Osmanlılara getirilme süreci hızlandırılmıştır³⁸¹.

Daha önce kurulması planlanan İzmit Çuha Fabrikası'nın kurulması ve ihtiyaç duyulan aletlerin satın alınması için gerekli araştırmaları yapmak üzere Ohannes Dadyan Londra'ya gönderilmiştir. Buradaki görevi sırasında kendisine İstanbul'da bir demir fabrikasının kurulması için gerekli araştırmaları yapması istenmiştir. Fabrikanın inşa edilmesi hususunda birçok yer belirlenmiş ancak Zeytinburnu'nda yapılması kararlaştırılmıştır³⁸². Saray kalfası Garabet Amira Balyan tarafından inşasına nezaret edilen fabrikanın kuruluş sermayesi olan altı bin iki yüz akçelik para Darphane-i Amire hazinesinden karşılanmıştır³⁸³.

1846 yılından itibaren Büyükkada'dan demir madeni getirilmeye başlanmış ve burada izabe³⁸⁴ işlemi gerçekleştirilmiştir³⁸⁵. Fabrikanın izabe işlemine başlamasından sonra burada top ve diğer ateşli silahların yapılma işlemi de gerçekleşmiştir. Fabrika 1848 yılında Tophane-i Amire'ye devredilmiştir³⁸⁶. Daha evvel top ve ateşli silahların imali gerçekleştirilen Tophane-i Amire'deki bu üretim süreçleri bu fabrikaya taşınmıştır. 1850 yılından itibaren Zeytinburnu Fabrikası'nın tam kapasite ile çalışmaya başlamasından sonra Tophane'deki üretim tamamen bu fabrikaya kaymıştır³⁸⁷. Zeytinburnu Fabrikası kendi bünyesi içinde ihtiyaç duymuş olduğu pek çok ürünü üretmeyi başarmıştır. Fabrikanın ürünleri içerisinde çelik ray, demir boru, bağ ve bahçe aletleri, kılıç, süngü ve savaş aletleri gibi ürünler yer

³⁸¹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısını Oluştururken*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2004, s.139-140.

³⁸² BOA. İ.MSM. 24/611, H.6 Rebiulevvel 1259.

³⁸³ BOA. İ.MSM. 24/612, H.16 Recep 1261.

³⁸⁴ İzabe: Demirin eritilmesi işlemidir.

³⁸⁵ BOA. İ.MSM. 24/641, H.29 Şaban 1262.

³⁸⁶ BOA. İ.MSM. 24/648, H.6 Şevval 1264.

³⁸⁷ Selim Aydüz, "Tophane", *TDV İslam Ansiklopedisi* C:41, s.254.

almıştır³⁸⁸. Bunların yanında Nusretiye'deki saray için bahçe şadırvanı yapımında kullanılacak kalıplar ve demir aletler, civatalar, terazi aksamı gibi ürünler de üretilmiştir³⁸⁹.

Zeytinburnu Fabrikası'nda üretilen en meşhur ürün Ahmed Süreyya Emin Bey tarafından icat edilen ve beş yüz altın karşılığı 1868 yılında üretilen seri ateşli sahra topu olmuştur. Askerlik ile ilgisi olmayan Ahmed Süreyya Bey bu topun bütün çizimlerini kendisi yapmış ve fabrikada bu topu kendi parasıyla imal ettirmiştir. Daha sonra yaptığı bu topu Sultan Abdülhamid'e hediye etmiştir. Yapıldığı ilk yıllarda üzerinde pek fazla ilgi uyandırmayan bu top daha sonra Alman Krupp firmasının dikkatini çekmiş ve Sultan Abdülhamid'in izniyle Almanya'da imal edilmeye başlanmıştır³⁹⁰.

1848 yılında Tophane-i Amire'ye bağlanan Zeytinburnu Demir Fabrikası eşyaları tespit edilerek ödenecek kira bedeli karşılığında 1863 yılında Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştır³⁹¹. Harbiye'ye bağlandıktan sonra ordunun ihtiyacı olan ürünleri üretmeye devam eden fabrikanın yanına bir de fişek fabrikası açılması için çalışma yapılmıştır. Bunun neticesinde 1881 yılında bir fişek fabrikası açılmıştır³⁹². Fabrika 1897 yılında 220.000 martini fişeği üretebilecek konuma gelmiştir³⁹³. Martini fişeği konusunda üretim kapasitesini artıran fabrikanın ayrıca küçük çapta mavzer fişekleri üretebilmesi için hangi teçhizatları alması gerektiği ve kaç paraya mal olacağı konusunda Tophane Müşiriyeti'nce gerekli çalışmaların yapılması istenmiştir³⁹⁴. Bu süre içerisinde ihtiyacı hâsıl olan mavzer fişekleri ve tüfekleri Avrupa'dan temin edilmiştir. Almanya'dan küçük çaplı mavzer tüfekleri ve elli milyon fişek alınmıştır³⁹⁵.

1899 yılında Almanya'dan alınacak ve mavzer fişeği imal edilmesi için kullanılacak olan makine ve teçhizat için Zeytinburnu Fabrikası'nda yeni bir bina

³⁸⁸ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1988, s.52.

³⁸⁹ Ömer Karaoğlu, *XIX. Yüzyıl Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Fabrikası'nın Kuruluşu*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s.77.

³⁹⁰ Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Silahlar*, T.T.K. Yay., Ankara 1993, s.124.

³⁹¹ BOA. MKT.MHM. 269/62, H.27 Muharrem 1280.

³⁹² BOA. Y.PRK.MYD. 1/87, H.05 Rebiulevvel 1298.

³⁹³ BOA. Y.MTV 156/8, H.1 Muharrem 1314. Ayrıca bk. BOA. Y.MTV 156/43, H.2 Zilhicce 1314.

³⁹⁴ BOA. Y.MTV. 62/79, H.20 Şevval 1309.

³⁹⁵ BOA. Y.MTV 70/36, H.8 Rebiulevvel 1310.

inşa edilmiştir³⁹⁶. 1902 yılının Nisan ayında mavzer fişeği imal edilmesini sağlayacak olan makine ve teçhizatın siparişi verilmiştir³⁹⁷. Aynı yılın Mayıs ayında bu iş için Alman Krupp adlı firma ile kontrat imzalanmıştır³⁹⁸. Fabrikanın üretim sürecinde göstermiş olduğu başarı neticesinde 1906 yılında fabrikanın kapasitesi genişletilmiş ve üretim daha da hızlandırılmıştır³⁹⁹.

Döküm, kundak ve demirhaneleriyle gayr-i mamul anbarı⁴⁰⁰, güllehanesinin tamiri⁴⁰¹, demirhane sakfının tamiri, demirhanenin çekiç makine kazanının duvarları⁴⁰², demirhane ve güllehane pencere çerçeveleri⁴⁰³ gibi fabrikanın bazı bölümleri yıllar içerisinde tamirat işlemi görmüştür. Bunların dışında fabrikanın arazisini genişletme çalışması yapılmış ve fabrikanın yanında bulunan tarla arazisi ve hemen yanındaki değirmen ile basma fabrikası arasında bulunan beş yüz dönümlük bağ arazisi satın alınarak fabrikanın arazisi genişletilmiştir⁴⁰⁴.

Zeytinburnu Fabrikası'nda yerli işçilerin yanında yabancı işçilere de görevler verilmiştir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden getirilen mühendis, usta ve işçiler bu fabrikalarda görev almıştır⁴⁰⁵. Örneğin; Zeytinburnu Fişek Fabrikası'nda çalıştırılmak üzere bir Alman vatandaşı olan Karl Schimtmann ustabaşı olarak bu fabrika da görev yapmıştır⁴⁰⁶. Yine Karlsruhe Fişek Fabrikası ustalarından Mösyö Müller ve Oberle adında iki Alman vatandaşı da İstanbul'a davet edilerek bu fabrikalarda istihdam edilmeleri sağlanmıştır⁴⁰⁷.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar ayakta kalmayı başaran fabrika 1900-1901 yıllarından itibaren tamamen mühimmat imali üzerine faaliyet göstermiştir. Fabrikanın kurulmuş olduğu alan bugün orduya aittir⁴⁰⁸.

³⁹⁶ BOA. Y.PRK.BŞK 60/156, H.22 Cemazeyilevvel 1317.

³⁹⁷ BOA. Y.MTV. 228/29, H.5 Muharrem 1320.

³⁹⁸ BOA. Y.PRK.BŞK 230/27, H.7 Safer 1320.

³⁹⁹ BOA. Y.MTV. 286/111, H.21 Rebiulevvel 1324.

⁴⁰⁰ BOA. İ.TPH. 12/2 H.14, Rebiulevvel 1321,.

⁴⁰¹ BOA. İ.TPH 8/36, H.09 Recep 1317.

⁴⁰² BOA. İ.DH. 892/71033, H.18 Şevval 1300.

⁴⁰³ BOA. İ.DH. 969/76583, H.21 Safer 1303.

⁴⁰⁴ BOA. İ.DH. 196/11083, H.2 Recep 1265.

⁴⁰⁵ BOA. Y.MTV 306/32, H.8 Muharrem 1326.

⁴⁰⁶ BOA. Y.MTV 306/76, H.12 Muharrem 1326.

⁴⁰⁷ BOA. Y.PRK.ASK 235/60, H.17 Zilkade 1323.

⁴⁰⁸ Karaoğlu, *a.g.t.*, s.85.

Tablo 10: Zeytinburnu Demir Fabrikası İzabe Fırını Maaş ve Ücretleri

Dönemi	Sınıfı	Sayısı	Aylık Toplam (Toplam)	Kişi Başı Toplam (Guruş)
1847 Ağustos Eylül	Usta (İngiliz)	4	7.200	1805
	Memur	4	2.000	500
	Amele	38	6.800	1782
1847 Ekim Kasım	Usta	7	12.688	1812
	Memur	6	2.600	433.3
	Amele	50	9.000	180
1847 Aralık 48 Şubat	Usta	7	12.688	1812
	Memur	6	2.600	433.3
	Amele	47 ⁴⁰⁹	8.400	178.7
1848 Mart Ekim	Usta	6	10.268	1711.3
	Memur	6	2.650	441.6
	Amele	-	6.923	-
1848 Kasım 49 Şubat	Usta	4	8.218	2054
	Memur	5	2.450	490
	Amele	-	9.199 ⁴¹⁰	9199
1849 Mart	Usta	80	200.197	-
	Memur	27		
	Amele	200		
1849 Nisan Haziran	Usta	100	282.197	-
	Memur	27		
	Amele	220		
1849 Temmuz Ekim	Usta	100	282.197	-
	Memur	27		
	Amele	280		
1849 Kasım 50 Şubat	Usta	100	282.197	-
	Memur	27		
	Amele	280		

Kaynak: Karaoğlu, *a.g.t.*, s.65.

⁴⁰⁹ Şubat ayında 40 amele mevcuttur.

⁴¹⁰ Dönem toplamlarının ortalaması alınmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde Karlofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa üstünlüğünün kabul edilmeye başlanması ve devletin modernleşme için arayışlara girmesi ile başlayan süreç, Lale Devri'nden itibaren bir takım yenileşme faaliyetlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yenileşme hareketleri III. Selim döneminde uygulanmaya başlayan Nizam-ı Cedid hareketi ile büyük gelişme göstermiş ve daha sonra II. Mahmud döneminden itibaren zirveye ulaşmıştır.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerilemesini durdurmak isteyen padişah ve devlet adamları, çareyi Avrupa teknolojisi ile entegrasyonda bulmuştur. Buna paralel olarak bir an evvel Avrupa teknolojisi Osmanlı ülkesine getirilmeye başlanarak burada ithal bir sanayileşme oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu gelişmelerin yaşanmasında en önemli etken, III. Selim döneminden itibaren Avrupa'da kurulan daimi elçiliklerde görev almış Osmanlı bürokratlarının Avrupa'yı yakından takip etmesi ve bu gelişmelerden padişahı haberdar etmesi olmuştur.

Osmanlı sanayileşmesi aslında bir anda ortaya çıkan bir durum değildir. Devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkmasını sağlayacak çözümlerin arandığı uzun yıllar içerisinde Avrupa'da gelişen yeniliklerin uzunca bir müddet takip edilmesinden sonra bu gelişmelerin devlet içerisinde uygulanması ile gerilemenin durdurulacağı ve bu sayede eski kudretli günlere dönüleceği düşüncesi ile hareket edilmiştir. Bu izleme ve harekete geçme süreci yaklaşık bir asır devam ettikten sonra bu gelişmeler Osmanlılara aktarılmaya başlanmıştır.

Osmanlı sanayileşme süreci hem padişahların hem de Osmanlı devlet adamlarının büyük gayretleri ve iyi niyetleri ile ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıldan itibaren klasik dönem ekonomik yapısından ve gelenekçi tutumlardan ayrılıp modernleşme sürecine ayak uydurularak ortaya çıkan bu gelişmeler sonucunda önemli sanayi tesisleri oluşturulmuştur. Bu tesisler Avrupa'daki tesisler gibi en modern teçhizatlar ile donatılmış, Avrupa'dan ustalar getirilerek iş yapabilme kabiliyeti artırılmış ve ülke ihtiyaçları için kritik ürünlerin imali sağlanmıştır. Ancak Avrupa üretimi karşısında bu tesislerin üretim miktarları pek fazla rekabet edebilecek ölçüde olamamıştır.

Avrupa’da başlayan Sanayi Devrimi; Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler, Aydınlanma Çağı gibi süreçler sonucunda ortaya çıkmış olan bir birikimin sonucudur. Hâlbuki Osmanlı Devleti bu süreçlerin yaşandığı 16. yüzyıldan itibaren bir takım iç karışıklıklar, uzun süren savaşların sonucunda yaşanan mağlubiyetler, devlet içinde yaşanan taht mücadeleleri, ekonomik açıdan büyük kayıpların yaşandığı kapitülasyonlar, mahalli güçlerin ortaya çıkarak devlet ile rekabet edebilecek güce varması gibi sorunlar ile meşgul olmuş, bunun sonucunda Avrupa’daki gibi bir sanayileşme süreci yaşamamıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse sanayileşme olgusunun felsefesi Osmanlılarda yerine getirilememiştir.

Bununla birlikte Osmanlılarda 1830-1860 yılları arasında gerçekleşen sanayileşme süreci çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira kurulan fabrikaların ülke içi ihtiyaçlara cevap verebildiği ve üretim konusunda da sıkıntı yaşamadıkları görülmektedir. Sanayileşmeye sekte vuran durumlar fabrikaların çalışma yapısından ziyade dış etkenli bazı durumların ortaya çıkması sonucunda olmuştur. Bunların yanında doğal afetler ve yangınlar gibi etkenler de bu fabrikaların zarar görmelerine sebebiyet vermiştir. Örneğin; Feshane 1865 yılında tamamen yanarak kül olmuştur. 1868 yılında yanan binaların yerine yenisi yapılarak tekrar modern bir görünüm kazandırılmıştır. Günümüze kadar ulaşan bu yapı şu anda fuar, sergi ve el sanatları sergileme hususunda faaliyet göstermektedir. Yine İzmit Çuha Fabrikası faaliyete geçtiği 1843 yılından Cumhuriyet’in kurulmasına kadar geçen süreye kadar ayakta kalabilmeyi başarmıştır. 1894 yılında yaşanan depremde büyük hasar görmüş, devlet tarafından tekrar eski haline kavuşturulmuştur. Hereke Fabrikası ise 1878 yılında çıkan yangın sonucu büyük hasar görmüştür. 1881 yılında oluşturulan komisyon tarafından zararı belirlenen fabrika tekrar eski haline dönüştürülmüştür. Hereke Fabrikası da günümüze kadar ayakta kalan nadir fabrikalardan birisidir. 1838 Baltalimanı Antlaşması sonucunda Avrupa’da üretilen ürünlerin Osmanlı pazarında daha ucuza satılmaya başlanması bu fabrikaların satışlarına olumsuz etki etmiştir. 1854 Kırım Savaşı ile ilk dış borçlanmanın yapılması ve bu seneden sonra devletin sürekli borçlanarak ekonomik açıdan sıkıntı içine girmesi bu fabrikaların geliştirilmesinin önünde büyük engel olmuştur. Bunlara rağmen devlet bu fabrikaların ayakta kalabilmesi için asgari düzeyde büyük çaba sarf etmiştir.

Sonuç olarak kurulan bu fabrikaların bir kısmı günümüze kadar gelmiş, bir kısmı da zaman içerisinde yok olmuştur. Osmanlı sanayileşmesi sürekli dillendirilen basmakalıp ifadelerin aksine ciddi manada üzerinde durulmuş, geliştirilmeye çalışılmıştır. Yapılan yatırımlar kendi dönemleri içerisinde ciddi miktarları oluşturmaktadır. Özellikle padişahların, bu fabrikaların inşa edilmesi konusunda göstermiş oldukları lütuf ve hassasiyetler de yine alışlagelmiş bir şekilde ifade edilen “padişah ve devlet adamlarının ülkeye getirilmesi lazım gelen bir takım yeniliklerin gâvur icadı adı altında getirilmediği” tezinde temelsiz bir ifade olduğunu ortaya koymuştur.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI

Babı Ali Evrak Odası Evrakı: Nr. BOA. BEO. 494/37012.

Bab-1 Defteri-İradeler: Nr. BOA. D.DRB.İ. 11/07, 11/15, 12/22, 13/27,14/6, 14/24, 14/30, 17/11,18/5, 23/9, 24/14, 24/28, 24/41.

Cevdet Darphane: Nr. BOA. C.DRB, 45/2230, 64/3190.

Cevdet İktisat: Nr. BOA. C.İKTS, 10/500, 14/677, 20/982, 33/1637, 37/1832.

Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Komisyonu Defterleri: Nr. BOA. DH. SAİD.d 5/775, 6/427, 18/229, 40/34, 45/419, 66/43, 74/27,82/35, 119/131, 125/247, 144/167,157/329, 159/365,166/487, 170/30, 175/48.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi: Nr. BOA. DH.MKT 1324/34.

Hariciye-Londra Sefareti: Nr. BOA. HR. SFR.3 389/23, 389/33, 389/43, 405/25, 3 405/98, 406/96.

Hatt-ı Hümayun: Nr. HAT. 319/18748, 455/22745.

Hazine-i Hassa Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri: Nr. BOA. HH. SAİD.d. 1/185, 4/375, 5/309, 6/7, 6/65.

Hazine-i Hassa Sicil-i Ahval İdaresi Belgeleri: Nr. BOA. HH. SAİD.MEM. 54/10.

İrade- Mesail-i Mühimme: Nr. BOA. İ.MSM. 24/611, 24/612, 24/641, 24/648.

İrade Dâhiliye: Nr. BOA. İ.DH 59/297, 111/5604, 133/6828, 196/11083, 205/11822, 415/27412, 601/41916, 892/71033, 969/76583.

İrade-Meclis-i Vala: Nr. BOA. İ.MVL 27/455.

İrade-Tophane-i Amire: Nr. BOA. İ.TPH. 8/36, 12/2.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı: Nr. BOA. MKT.MVL.70/15.

Meclisi Vukela Mazbataları: Nr. BOA. MV. 210/99.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı: Nr. BOA. A.MKT.NZD. 144/67, 257/17.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı: Nr. BOA. A.MKTM. MHM 269/62, 168/87, 174/30, 269/62.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı: Nr. BOA. MKT.UM. 209/56.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı: Nr. BOA. Y.MTV. 7/74, 62/79, 70/36, 156/8, 156/43, 228/29, 286/111, 306/32, 306/76, 311/192.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat: Nr. BOA. Y.PRK.ASK 235/60.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı: Nr. BOA. Y.PRK.BŞK 60/156, 230/27.

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi: Nr. BOA. Y.PRK.MYD. 1/87.

SÜRELİ YAYINLAR

Ceride-i Havadis, 1 Zilhicce 1259, nu.60.

Ceride-i Havadis, 24 Zilkade 1266, nu.501.

İbret, S:46, 4 Ramazan 1289

Servet-i Fünun Dergisi, 22 Eylül 1927.

Servet-i Fünun Dergisi, No:318.

Takvim-i Vekayi, H.9 Rebiulahir 1252, nu.270.

KRONİKLER

Ahmed Lütfi Efendi, , *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Tarihi*, C:1, "yy".

Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yay., İstanbul 1980.

Cevdet Paşa, *Tezahir*, (Yay. Haz. Cavid Baysun), T.T.K Yay., C:4 Ankara 1991.

KİTAPLAR

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul 1982.

AHMED MİTHAT EFENDİ, *Fatma Aliye (Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu)*, Sel Yay., İstanbul 2011.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.

- ASİMOV, Isaac, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, çev. Elif Topçugil, İmge Yay., Ankara 2006.
- ATEŞ, Toktamış, *Siyasal Tarih*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2009.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yay., İstanbul 1996.
- AYBAY, Rona, *Sosyalizmin Öncülerinden Robert Owen Yaşamı Eylemi ve Öğretisi*, Remzi Yay., İstanbul 1993.
- AYDIN, Necati, *Türk ve Avrupa İnsanının Ekonomik Mücadele Tarihi*, Pandora Yay., İstanbul 1999.
- BASALLA, George, *Teknolojinin Evrimi*, çev. Cem Soydemir, Doğu Batı Yay., Ankara 2013.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmed Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.
- BERNAL, J.D., *Modern Çağ Öncesi Fizik*, çev. Deniz Yurtören, TÜBİTAK, Ankara 1995, s.216 vd.
- BRAUDEL, Fernand, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1991.
- _____, *Maddi Uygarlık: Dünyanın Zamanı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 2004.
- MAHMUD CELALEDDİN PAŞA, *Mirat-i Hakikat*, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yay., İstanbul 1983.
- CİPOLLA, Carlo M., *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, (çev. M.S. Sezgin), Ötüken Yay., İstanbul 1999.
- DEANE, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılabı*, (çev. Tevfik Güran), T.T.K. Yay., Ankara 1994.
- DONAT, Yavuz Esin Kahya vd., *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yay., Ankara 2010.
- DRUCKER, Peter F., *Kapitalist Ötesi Toplum*, çev. Belkıs Çorakçı, İletişim Yay., İstanbul 1993.

- ELDEM, Vedat, *Osmanlı Devleti'nin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, T.T.K Yay., Ankara 1994.
- ENGELS, Friedrich, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yay., Ankara 1997.
- ERALP, Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Silahlar*, T.T.K. Yay., Ankara 1993.
- ERDEM, Tevfik, *Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler*, Lotus Yay., Ankara 2006.
- FARLEY, J. Lewis, *Decline Of Turkey: Financially and Politically*, Oxford Press, London 1875.
- FAROQHİ, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı Devleti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C:2, Eren Yay., İstanbul 2004.
- FATMA ALİYE, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1332.
- FERRO, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cedden, İmge Yay., Ankara 2002.
- FLEİSCHER, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı*, (çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- FREEMAN, Chris Francisco Louça, *As Time Goes By*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.
- GİMPEL, Jean, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, çev. Nazım Özüaydın, TÜBİTAK, Ankara 2004.
- GÖKSAL, Gökçen, *İngiliz Sanayi Devrimi: Öncesi, Sonrası ve Etkileri*, Kora Yay., İstanbul 2003.
- GÜRAN, Tevfik, *İktisat Tarihi*, Acar Yay., İstanbul 1999.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir *Çağdaş İktisadi Sistemler*, Savaş Yay., Ankara 1986.

HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi: İlkçağdan Sanayi Devrimine*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Orhan Aydoğmuş, İmge Yay., Ankara 1995.

HOBBSAWM, E.J., *Sanayi ve İmparatorluk* çev. Abdullah. Ersoy, Dost Kitapevi Yay., Ankara 1998.

_____, *Devrim Çağı (1789-1848)*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitapevi Yay., Ankara 2003.

HUBERMAN, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul 2000.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, İSAM Yay., İstanbul 2006.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yay., C:1, İstanbul 1982.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı Devleti Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*, Eren Yay., İstanbul 1996.

_____, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul 2005

_____, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı Devleti Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., C:1, İstanbul 2010.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III. Ün Hatt-ı Hümayunları*, T.T.K. Yay., Ankara 1942

_____, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K. Yay., C:5, Ankara 1970.

_____, *Tanzimat-ı Hayriyye Devri (1836-1856)*, Yenigün Yay., İstanbul 1999.

KASABA, Reşat, *Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul 1993.

KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Yay., Ankara 2010.

KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1989.

KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul 1995.

KUYAŞ, Ahmed, *Tarih 1839-1939*, Mikado Yay., İstanbul 2006.

- KUYUCUKLU, Nazif, *İktisadi Olaylar Tarihi*, Filiz Yay., İstanbul 1995.
- KÜÇÜKERMEN, Önder, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yay., Ankara 1987.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1974.
- LAJUGİE, Joseph, *Ekonomik Doktrinler*, çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul 1971.
- LANDES, David S. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 1969.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), T.T.K Yay., Ankara 1993.
- MAİLLET, Jean, *Başlangıçtan 18. Yüzyıla Ekonomi Tarihi*, çev. Ertuğrul Tokdemir-Mehmet Bolak, İ.T.Ü. Yay., İstanbul 1989.
- MAİLLET, Pierre, *Ekonomik Kalkınma*, çev. Süheyl Gürbaşkan, İstanbul Reklam Yay., İstanbul 1994.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 1990.
- _____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1996.
- MARX, Karl, *Kapital*, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yay., Ankara 1986.
- MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi*, çev. Alaaddin Şenel, İmge Yay., Ankara 2001.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Devleti'nde Alman Nüfuzu*, Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981.
- _____, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Yay., Ankara 2008.
- _____, *Yakın Tarihin Gerçekleri*, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- OUATATERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yay., İstanbul 1999.

- ÖKÇÜN, Gündüz, *İktisat Tarihi Yazıları*, Serbest Piyasa Kurulu Yay., Ankara 1997, s.57.
- ÖNSOY, Rıfat *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1988.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı Devleti'nde Dağlı İsyamları*, DTCF Yay., Ankara 1983.
- _____, *Osmanlı Devleti'nde Ayanlık*, T.T.K. Yay., Ankara 1994.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B Yay., C:3, İstanbul 1993, s.138.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994.
- _____, *On dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1995.
- _____, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yay., İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007.
- PARDOE, Julia, *City Of The Sultan and Domestic Manners Of The Turks*, yay. Henry Colburn, London 1836.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül- Vukuat*, (Yay. Haz. Neşet Çağatay), T.T.K. Yay., Ankara 1980.
- AHMED REFİK, *Lale Devri*, Hilmi Yay., İstanbul 1932.
- ROBERTS, J.M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yay., İstanbul 2010.
- RONAN, Colin A., *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin ve Tarihin Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergün, TÜBİTAK, Ankara 2003.
- ROSTOW, W.W., *İktisadi Gelişmelerin Merhaleleri*, çev. Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul 1980.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih*, İmge Yay., Ankara 1998.
- SEİGNOBOS, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Yay., İstanbul 1940.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmani*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., C:6, İstanbul 1996.

TEKELİ, İlhan Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısını Oluştururken*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2004.

TABAKOĞLU, Ahmed, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1994.

TANİLLİ, Server, *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul 1981.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yenigün Yay., İstanbul 1999.

TÜRKCAN, Ergun, *Dünyada ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2009.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2010*, Der Yay., İstanbul 2010.

UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal), T.T.K. Yay., Ankara 1968.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, T.T.K. Yay., Ankara 1942.

WEBER, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., Ankara 1999.

_____, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yay., Ankara 2005.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı İktisat Tarihi*, (Yay. Haz. Ahmed Tabakoğlu, Arif Bilgin), Anadolu Üni. Yay., Eskişehir 2013.

ZEYTİNOĞLU, Erol *Ekonomik Doktrinler*, Nihat Sayar Vakfı Yay., İstanbul 1980.

MAKALELER

ACARTÜRK, Ertuğrul, Ramazan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *Hacettepe Üni. İİBF Dergisi*, C:29, S:2, 2011, s.1-22.

AFYONCU, Erhan, “İbrahim Müteferrika”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:2, s.324-327.

_____, “İlk Türk Matbaacısının Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, C:65, S:243, 2001, s.607-626.

AKBULUT, Mustafa, “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, *Türkler*, Yenigün Yay., Ankara 2002,s.919-926.

AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Tarihi’nde Ayanlık Düzeni Devri”, *Ankara Üni. DTCF Dergisi*, C:8, S:14, 1970, s.51-61.

AKGÜNDÜZ, Ahmed “Gedik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 13, s.541-543.

AKŞİN, Sina, “Siyasal Tarih”, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)*, Cem Yay., Ankara 1995, s.73-187.

AKYILDIZ, Ali, Maarif-i Umumiyye Nezareti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.273-274.

AKYILMAZ, Gül, “Osmanlı Devleti’nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.40-54.

ATA, Ali, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikasının Eğitim ve Sanat İşlevi”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s.727-737.

AYDIN, Ahmed, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:11, Ankara 2002, s.417-425.

AYDÜZ, Selim, “Tophane”, *TDV İslam Ansiklopedisi* C:41, s.254-255.

BATUR, Afife, “Batılılaşma Dönemi’nde Osmanlı Mimarlığı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C:4, İstanbul 1985, s.1038-1088.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler” *Belgeler*, T.T.K. Yay., C:1, S:2, 1964, s.221-225.

BERKES, Niyazi, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, C:28, S:109, 1964, s.715-737.

BEYDİLLİ, Kemal, “Mahmud Raif Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.382-383.

- _____, “Mustafa Reşid Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 31, s.348-350.
- _____, “Selim III”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:36, s.425-426.
- _____, “Şehzade Elçisi Safiyesultanzade İshak Bey”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S:3, 1999, 73-81.
- BİLİM, Cahit, “Ebubekir Ratip Efendi Nemçe Sefaretnamesi”, *Belleten*, C:54, S:209, 1990, s.261-295.
- _____, “XVIII.-XXV Yüzyıllarda Osmanlı Sefaretnameleri”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*,C:7, Ankara 1999, s.205-210.
- BOSTAN, İdris, “Salyane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:36, s.59-60.
- CHEVALLER, Jeanne, Nimes’de Bir Osmanlı Elçisi, çev. Sezen Ongan, *Hayat Tarih Mecmuası*, S:1, 1 Ocak 1978, s.25-30.
- CLARK, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1992, s.37-52.
- CROUZET, François, “Sanayi Devriminde Sermaye Oluşumu”, çev. Muhteşem Kaynak, *Gazi Üni. İktisat Fakültesi Dergisi*, C:8, S:3, 1992, s.27-65.
- ÇADIRCI, Musa, “Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkilî ve “Nizam-ı Cedid Askerî Kanunnamesi”, *Belleten*, C:36, S:141, 1972, s.1-13.
- ÇAHA, Ömer, “Osmanlı’da Sivil Toplum”, *Ankara Üni. S.B.F Dergisi*, C.49, S.3, 1994, s.79-99.
- ÇATALTEPE, Sipahi, “III. Selim Devri Askerî İslahatı Nizam-ı Cedid Ordusu”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C:7, Ankara 1999, s.241-249.
- DAMLIBAĞ, Fatih, “Osmanlı Devleti’nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi” *İstanbul Üni. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C:62, S:2, 2012, s.197-222.
- DAVİSON, Roderic H., “The Question Of Fuad Paşa’s “Political Testament”, *Belleten*, C:23, S:89, Ocak 1959, s.119-136.

DÖLEN, Emre, “Osmanlı Döneminde Kocaeli’ndeki Sanayi Kuruluşları”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s.665-687.

EBU MANNEH, Butrus, “Ali ve Fuad Paşaların Babıali’deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871), çev. Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoneix Yay., Ankara 2006, s.325-334.

ELMACI, Mehmet Emin, “I. Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılmasının Sonuçları”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:14, Ankara 2002, s.381-390.

EMECEN, Feridun, “Cezzar Ahmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:7, s.516-518.

_____, “Ağnam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:1, s.478-479.

EREN, A. Cevat, “Selim III”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C:10, s.441-457.

GENÇ, Mehmet, “Malikâne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.516-518.

_____, “Mukataa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:31, s.129-132.

_____, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:3, S:1, 1988-1989, s.175-185.

_____, “Osmanlılarda İktisadi ve Ticari Yapı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:33, s.525-531.

_____, “Yed-i Vahit”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:43, s.378-383.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “II. Rakoczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar”, *Belleten*, C:5, S:20, 1941, s.577-623.

_____, “Nizam-ı Cedid”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C:9, s.309-318.

_____, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, C:31, S:121, 1967, s.93-111.

GÜNAY, Durmuş, “Sanayi ve Sanayi Tarihi”, *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S:31, İstanbul 2002, s.8-14.

GÜRAN, Tevfik, “Feshane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:12, s.426-427.

_____, “Tanzimat Dönemi’nde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s.235-257.

HALAÇOĞLU, Yusuf, M.Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:7, s.443-450.

HEPER, Metin, “Osmanlı-Türk Devleti’nde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Kamu Yönetimi Kuramı Açısından Bazı Gözlemler” *Amme İdaresi Dergisi*, C.6, S.2, Haziran 1973, s.29-40.

IŞIN, Ekrem, “Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoneix Yay., Ankara 2006, s.387-400.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlıların Batı’da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992, s.121-139.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:1, 1998, s.1-20.

İNALCIK, Halil “İmtiyazat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:22, s.245-252.

_____, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, C:28, S:112, 1964, s.603-690.

_____, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, S.19, 1999, s.115-135.

_____, “Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, *Doğu Batı Dergisi*, S:24, 2003, s.55-82.

KAPLAN, Mehmet “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoenix Yay., Ankara 2006, s.317-324.

KARAL, Enver Ziya, “Ebubekir Ratip Efendi’nin Nizam-ı Cedid” İslahatında Rolü”, *Türk Tarih Kongresi*, (Kongreye Sunulan Tebliğler), Ankara 1960, s.347-355.

_____, “Gülhane Hatt-ı Hümayunda Batının Etkisi”, *Bellekten*, C:38, S:112, 1964, s.581-601.

_____, “Gülhane Hatt-ı Hümayunda Batının Etkisi”, *Bellekten*, C:38, S:112, 1964, s.581-601.

KAZICI, Ziya, “Osmanlılarda İhtisab”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.113-124.

KEYDER, Çağlar, “Osmanlı Devleti’nde XVIII ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii”, *Osmanlı*, C:3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.269-278.

KÖPRÜLÜ, Orhan F. Fuat Paşa, Keçecizade, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:13, s.202-205.

KÜÇÜKERMEN, Önder, “Dünün Tarihi Kumaş Fabrikası”, *Skylife Dergisi*, Mayıs 1995, s.44-50.

KÜÇÜKKALAY, Abdullah Mesut, “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, S.2, 1997, s.51-68.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Vekayi’nüvis”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:11, Ankara 2002, s.393-408.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Ahidname”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:1, s.536-540.

_____, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, *IRCICA*, C:1, İstanbul 1994, s.513-649.

_____, “Baltalimanı Muahedesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:5, s.38-40.

_____, “Buyruldu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:6, s.478-480.

_____, “Narh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:32, s.390-391.

_____, “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.329-341.

_____, “Tanzimat Dönemi Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, *150. Yılında Tanzimat*, T.T.K. Yay., Ankara 1992, s.91-136.

MARTAL, Abdullah, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.279-285.

MERT, Özcan, “Ayan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:4, s.195-198.

Nuhođlu, Hidayet, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülahazalar”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:7, Ankara 1999, s.221-229.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA, C:1, İstanbul 1994, s.283-324.

_____, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti*, Phoenix Yay., Ankara 2006, s.283-316.

ÖNSOY, Rıfat, “Osmanlı Devleti’nin Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani” *Bellekten*, C:67, S:185, 1983, s.195-235.

_____, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası”, *Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:2, S:2,1984, s.5-12.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Asakir-i Mansure-i Muhammediye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:3, s.457-458.

_____, “Lale Devri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:27, s.81-84.

ÖZCAN, Besim, “Sultan III. Selim Devri Islahat Hareketleri”, *Türkler*, Yenigün Yay., Ankara 2002, C:12, s.671-683.

ÖZDEMİR, Bülent, “1838 Ticaret Antlaşması”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.351-362.

ÖZKAYA, Yücel, “III. Selim’in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümayunları”, *OTAM*, C:1, S:1, 1990, s.333-354.

QUATERT, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı Devleti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C:2, Eren Yay., İstanbul 204, s.887-1041.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Tarımsal Gelişme”, çev. Ahmed Günlük, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C:6, İstanbul 1985, s.1555-1562.

RADO, Şevket, “Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S:2-5.

ROSTOW, W.W., “Sanayi Devrimi Nasıl Başladı”, çev. Cengiz Arın, *İstanbul Üni. İktisat Fakültesi Dergisi*, C:30, S:1-4, 1971, s.255-278.

SATIŞ, İhsan “İslah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketlerin Teşekkülü: Debbağ Şirketi Örneği”, *Mustafa Kemal Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:9, S:18, 2012, s.417-429.

SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ” *Ankara Üni. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:28, S:46, 2009, s.53-69..

SHAW, Stanford J, “Osmanlı Devleti’nde Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, çev. M. Faruk Çakır, *Türkler*, Yenigün Yay., C:12, Ankara 2002, s.609-628.

SUBAŞI, Turgut, “Sultan Abdülmecid Dönemi’nde Kocaeli”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s.647-662.

SUNGU, İhsan, “Mahmud Raif Efendi ve Eserleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C:15, S:9, 1979, s.6-10.

ŞENER, Sefer, “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, *Dokuz Eylül Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C: 9, S: 3, 2007, s.56-90.

TABAKOĞLU, Ahmed, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C:10, s.653-694.

_____, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları” *Osmanlı Ansiklopedisi*, Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.17-31.

_____, “Öşür”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:34, s.101-102.

TEZCAN, Hülya, “Fes”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:12, s.415-416.

TOPAL, Mehmet, Erkan Erdemir, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi”, *Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, S:25, Mayıs 2012, s.37-64.

TOPRAK, Zafer, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C:5, İstanbul 1985, s.1340-1359.

_____, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yay., Ankara 1998, s.191-242.

TORUN, İshak , “Endüstri Toplumunun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sınai Faktörler”, *Cumhuriyet Üni İktisat Fakültesi Dergisi*, C:4, S:1, 2003, s.181-196.

UNAT, Faik Reşit, “Ahmed III Devrine Ait Bir Islahat Takriri”, *Tarih Vesikaları*, C:1, S:1-6, Haziran 1941-Mayıs 1942, s.107-121.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Selim III ün Veliht İken Lui XVI İle Muharebeleri”, *Belleten*, C:2, S:5-6, 1938,s.191-263.

_____, “Asakir-i Mansure’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmut’un Hatt-ı Hümayunu” *Belleten*, C:18, S:70, 1954, s.223-230.

_____, “Bonapat’ın Cezzar Ahmed Paşa’ya Mektubu ve Akka Muhasarasına Dair Bir Deyiş”, *Belleten*, C:38, S:111, 1964, s.451-457.

_____, “Nizam-i Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa”, *Belleten*, C:35, s.138, 1971, s.245-302.

_____, “Tosyalı Ebubekir Ratip Efendi”, *Belleten*, C:39, S:153, 1975, s.49-76.

ÜNAL, Yenal, “Bilgi Toplumunun Tarihçesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S:5, Sonbahar 2009, s.123-144.

WEİKER, Walter F., “Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.6, S.1, Mart 1973, s.98-111.

WEİNER, Wolfgang Müller, “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar” *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992, s.53-120.

YALÇIN, Osman, “Son Bin Yılda Doğu ve Batı Medeniyetlerinin İktisadi Yapılarının Değişimi Üzerine Bir Deneme”, *The Journal Academic Social Science Studies*, C:5, S:5, 2012, s.281-324.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “18. Yüzyıl Islahatı Değişme ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:12, Ankara 2002, s.479-511.

_____,“Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü” *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C:6, Ankara 1999,s.684-694.

_____, “Mahmud Raif Efendi As The Chief Secretary of Yusug Agâh Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador To London 1793-1797” *OTAM*, S:5, 1993, s.385-434.

YARAMIŞ, Ahmed, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılması ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye’nin Kurulması”, *Türkler*, Yenigün Yay., C:12, Ankara 2002, s.697-702.

YAŞAR, Gamze Aslan, “Ortaçağdan Günümüze Modernite: Doğuşu ve Doğası”, *Adıyaman Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:7, Aralık 2011, s.10-26.

ZAİM, Sabahaddin, “Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti’nin İktisadi Durumu”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C:3, Ankara 1999, s.32-44.

ZARİÇ, Sami, “Fransız Devrimi’nden Kırgız Devrimi’ne Devrimlere Genel Bir Bakış”, *Akademik Bakış Dergisi*, S:29, Mart-Nisan 2012, s.1-20.

TEZLER

BAŞER, Nuri Erkin, *Birinci Sanayi Devrimi’nde Teknolojik Gelişmenin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2004.

BULUŞ, Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

GÜMÜŞSOY, Emine Keçecizade Mehmet Fuad Paşa, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

KARAOĞLU, Ömer *XIX. Yüzyıl Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Fabrikası’nın Kuruluşu*, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

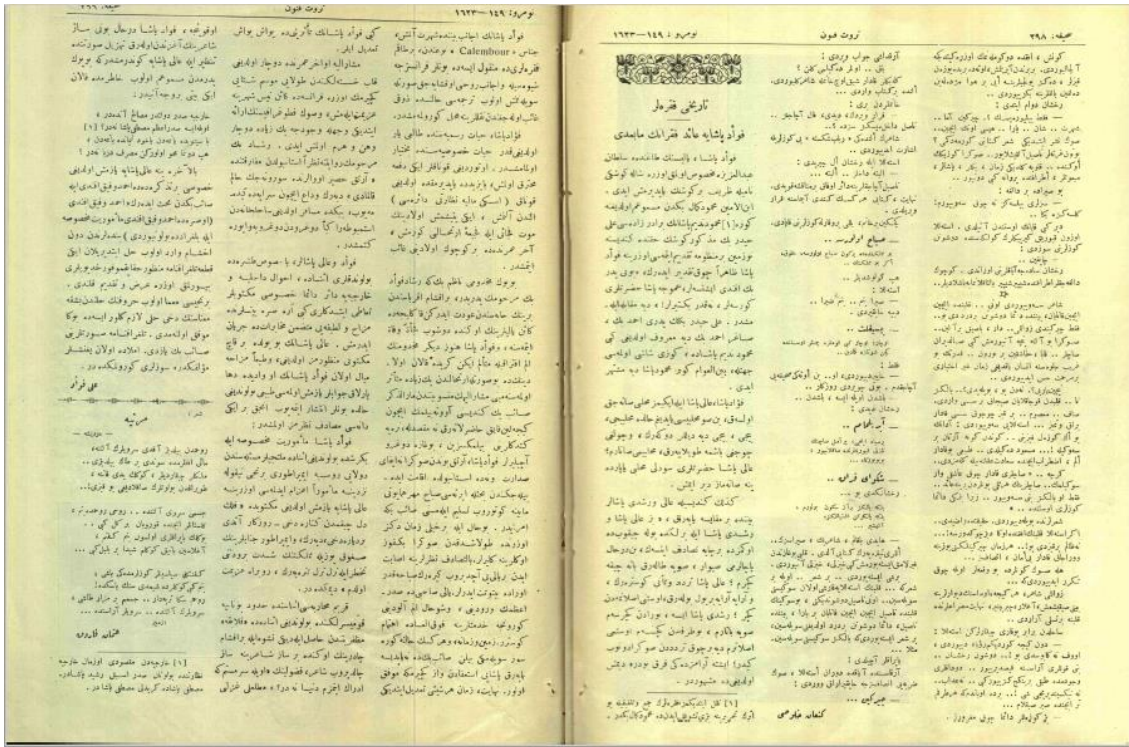
KARAVAR, Hilal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuha Fabrikası*, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

KÖKSAL, T. Gül *İstanbul’daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.

PAKMAN, Birrin, *İngiltere Ve Osmanlı Devleti'nde Sanayi Devrimi Form Algısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Işık Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

İNTERNET KAYNAKLARI

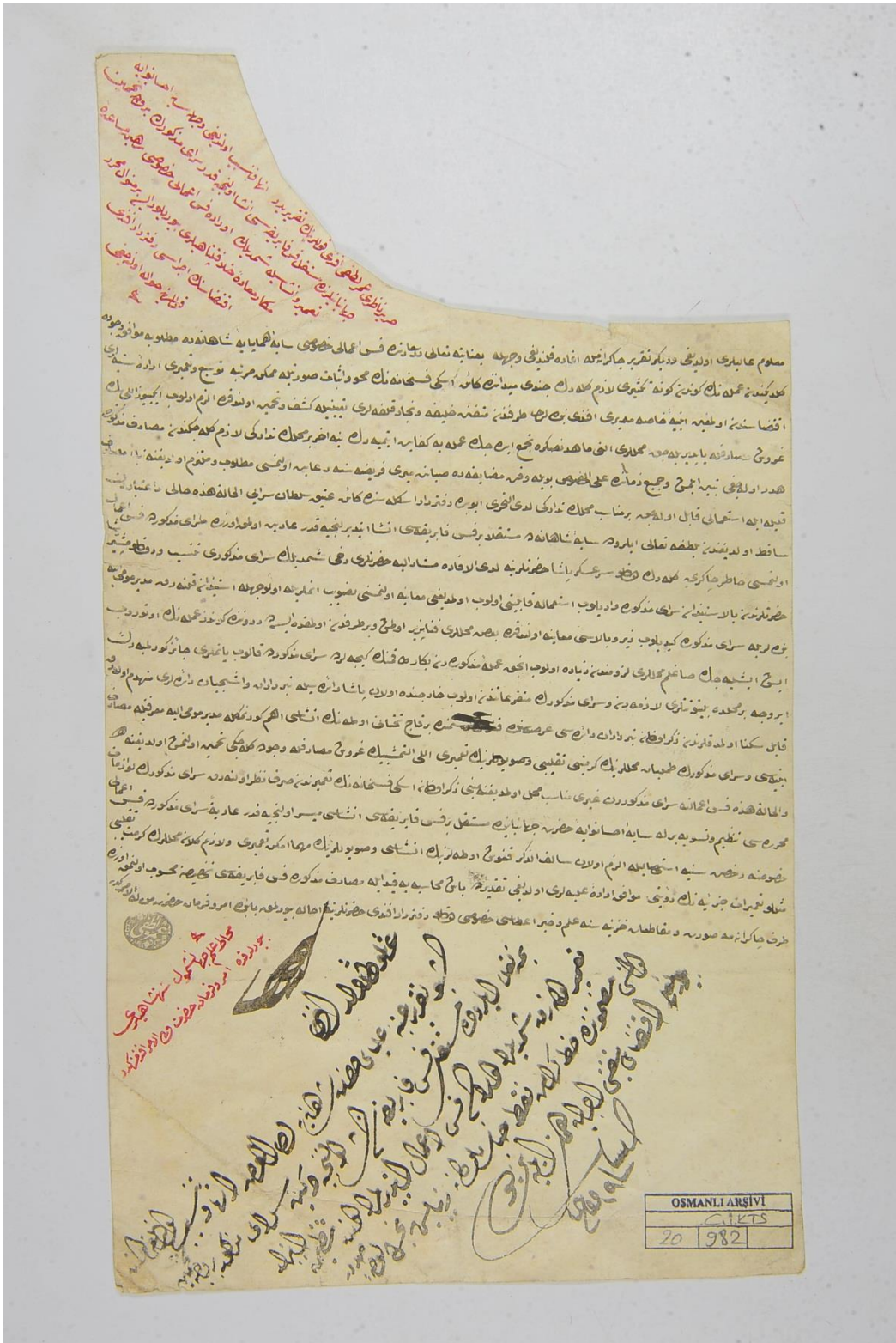
- <http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/2121>. E.T. 03.11.2016.
- http://www.markhamgrangesteammuseum.co.uk/pollit_history.html. E.T. 15.04.2017
- <http://www.nedirnedemek.com/iğ-nedir-iğ-ne-demek> E.T. 01.08.2016.
- [https://huddersfield.exposed/wiki/John Haigh and Sons, Limited](https://huddersfield.exposed/wiki/John_Haigh_and_Sons,_Limited) . E.T 15.04.2017.
- <https://www.britannica.com/biography/Denis-Papin>. E.T. 17.07.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Evangelista-Torricelli>. E.T. 14.07.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/James-Hargreaves>.E.T.01.08.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Richard-Arkwright>. E.T. 01.08.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/James-Watt>. E.T. 20.07.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/John-Kay>. E.T. 01.08.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Otto-von-Guericke>. E.T. 17.07.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Richard-Trevithick>. E.T. 20.07.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Samuel-Crompton>.E.T.03.08.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Edmund-Cartwright>. E.T. 03.08.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Newcomen>. E.T. 18.07.2016.
- <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Savery>. E.T. 17.07.2016.

Ek 5 Servet-i Fünun Dergisi, 22 Eylül 1927.

Ek 6 Servet-i Fünun Dergisi, No:318.

Ek 7 C.İKTS. 20/982. Feshane-i Amire'nin kurulması planlanan bölgeyi gösteren belge.

1.DH 111/5604

Handwritten notes in the top right corner, including names like 'Eğilim', 'Eğilim', 'Eğilim' and other illegible text.

Main body of handwritten Ottoman Turkish text, detailing land transactions and family matters. It includes names like 'Eğilim', 'Eğilim', 'Eğilim' and various dates and locations.

İ.DH.00111

Ek 8 İ.DH. 11/5604. Hereke Fabrika-i Hümayunun, 1845 yılında Serasker Rıza Paşa tarafından Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere yaptırıldığı ve daha sonra Emlak-ı Hümayuna devredildiğini gösteren irade.

Ek 10: Feshane Fabrikası

<http://istanbulperitaliani.it/post/134714338312/il-fez-turco>

Ek 11: İzmid Çuha Fabrikası

<http://belgelerlegercektarih.com/2012/05/20/osmanli-devletinde-fabrikalar-matbaa-osmanli-geri-kaldi-yalani/>

Ek 12: Hereke Fabrika-i Hümayun

<http://www.millisaraylar.gov.tr/portalmain/Factories.aspx?FabrikaId=2>

Ek 13: Zeytinburnu Demir Fabrikası

<https://tr.pinterest.com/pin/563090759642569569/>